

НОВА ПРОМАДА

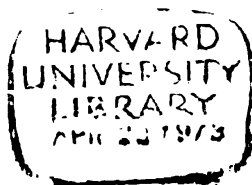
Українська Студентська Громада
Київс. Комерц. Інститута.

ЛІТЕРАТУРНО-НАУК.
МІСЯЧНИК.

ІЮНЬ 1906

Original from
HARVARD UNIVERSITY

Slav 4998.762 (1-5)
✓

У КИІВІ, 1906.

Друкарня С. А. Борисова, Маложитомірска, № 16.

Що є в 1-й книзі.

Винниченко В. Моє останнє слово. Опов.	1.
Сивенький В. Певдячний кінь. Вірші.	40.
✓ Бебель А. та Пернерсторфер Е. Національна та інтернаціональна ідея. З передмовою В. Грінченка	41.
Маркович Д. На свят-вечір. Опов.	59.
Фегі Ф. Справа ірландської мови. Пер. Л. У.	66.
Вороний М. Легенда. Вірші.	80.
Левицький М. Пенсія. Опов.	82.
Грінченко Б. Перша жінка. Вірші	88.
— Дорошенко Д. В. Лесевич.	93.
— Грінченко Б. Пам'яті Р. Сембратовича.	101.
Ярошевський Б. За кордоном.	106.
Сергій. Відгуки з життя та письменства. I. Про українську пресу.	118.
Наші товариства.	129.
Бібліографія	134.
I. „Починає“ Г. Комарової, „Розвага“ О. Коваленка, „Досвітні огні“ Б. Грінченка, „Пісні“ Я. Жарка, „Перша ластівка“ М. Чернявського, „Наливайко в мідянім биці“ І. Франка, „Початки гетьманування П. Сагайдачного“ О. Чайковського, „Корифеї рос. критики“ І. Кривецького, „Українське весілля“ І. Демченка, „Изъ украинской старины“ Н. Сумцова, „Ідея національного государства“ В. Устинова, Популярні українські книжки за 1905 р., „Веселка“.	
II. Українська преса.	
III. Що є в періодичній українській пресі.	
IV. Нові книжки.	

Редакція просить вибачення у своїх переplatників, що такъ запізналися перша й друга книжки „Нової Громади“. Довелось відразу організувати велике діло щоденної газети і журналу, і несподівано виявилась ціла купа перешкод з друкарнею; до цього додався ряд іншихъ перешкод, уже незалежних од редакції чи від друкарні, і все це задержало справу. Через те все не могла редакція також дати в першій книзі огляду політичного й громадського життя на Україні і взагалі в Росії за минулий рік.

НАНОВСЬКА
КИЇВС. КСМ

Моє останнє слово.

1.

Пишу це, скінчивши вже свою сповідь. Звичайно, перед смертю пишуть заповіт. Пишу і я: хочу, щоб цей мій зшиток попав не в одні руки до Люсі, моєї нареченої, або до її та моїх батьків. Хочу, щоб цей зшиток прочитало якомога більше людей і неодмінно Гаюра і ті, що через мене зазнали лиха разом з ним. Через це я і застрелюся в той день, як зберуться до нас гості, і в тій навіть світлиці, де будуть вони. Бо боюся, що мої „рідні,“ прочитавши зшиток, сховають або знищать його.

Годі! Не маю більше сили тягти цей ланцюг роспусти, сорому і каяття. Чую, що не сьогодні-завтра одвезуть у божевільню на страшне вмірання. Краще враз умерти. І я благословляю це право людини панувати над часом своєї смерти. Я благословляю смерть, цього ката всього непотрібного, зайвого, гнилого.

Так! Я вміраю; але знаєте що, мій ех-тестю і теще і наречена? Навіть у цей мент, коли я рішуче напружую уяву і бачу себе мертвим, навіть у цей мент я не можу здержатись од реготу, уявляючи ваші пики, коли я ввійду, шпурну вам моє це останнє слово і... вибухне вистріл, дим обгорне ваших гостей і перед вашими очима лежатиме моє поганеньке, неживе тіло. Ха-ха-ха-ха!... І найсмішніше, що я це роблю тоді, як почалося вже „каяття-покаяння“, коли, на вашу думку, моє соціалістичне „навождення“ минуло, коли мене вже чекає роспустне тіло Люсі і протекція наготувала тепленьке місце.

Так, експерти-лікарі неодмінно знайдуть у мене гостре божевілля. Вся моя і ваша рідня хитатиме з жалем головами і зітхатиме, що не лікували мене.

Але я хочу одняти у них цю втіху, я хочу сказати виразно, через що я вміраю. Я хочу, щоб хоч один раз у життю ва-

ші трухляві душенята почули щось більше від жадности, від дрібненького страху за свою гнилу шкуру, я хочу, щоб ви почули справжній, людський страх, щоб ваші душенята здригнулись і може від цього струситься хоч частина гидоти з них...

Але вас не злякаєш!... І я не для вас особисто пишу це. Я пишу для всіх, пишу для тих, що стоять на тій дорозі, з якої я знайшов таки силу з честю втекти. Для них, цих подібних до мене, ще не пізно звернути з страшної дороги. Для них найбільше пишу я. Для них і для себе: може моє писання хоч трохи викупить мої вчинки.

Ах! Як би хоч на мент мені сила генія слова, хоч на мент, щоб огонь моєї зненависти міг запалити ці слова і випекти на ваших шкурах ганебні тавра!

О! ви, розуміється, страшенно вражені: як? за віщо? хіба ми того заробили? Хіба не ми вигодували, виховали його? Хіба не ми дбали, щоб „вивести його в люде?“ За віщо ж? Незрозуміло!... І тим паче незрозуміло, що сам же, сам же він „покаявся“, сам же весь цей місяць після покути піячив, вдавався в роспусту, сам розхитав своє й так невеличке здоров'ячко. А хіба ж він не нам мусить дякувати, що в цьому році мав скінчити університет, що зараз же йому була втоптана стежка на гору, до спокійного, „людського“ життя?... Хіба ж були які серйозні причини убивати себе? Той нещасний випадок?... Але ж він зостався цілий?... І до цього ж жив собі спокійно, щасливо, як люде, навіть не пив, у карти не грав. І от!... хіба ж не хворість, не божевілля?!

О! ви, жаби! „Жив, як люде!“ Які „люде“, як „жив?“ „Спокійно, щасливо...“

Брешете! Ніколи я ні спокою, ні щастя в вашому „людському“ життю не мав. І причин для смерти було раз-у-раз більше, ніж ви гадаєте, тільки ви навіть на це мені не дали сили.

Ніколи я спокою не мав. „Воно“ находило на мене вже давно, давно вже в мені невиразно, глухо гарчало злісне бажання переступити поріг вашого „людського“ життя і з головою пірнути в просторінь волі, в той потік могучого життя, який викидає тепер мене, непотрібного, знов на ваш сірий, смердючий беріг, де ви хочете, щоб я жив. Воля... життя... боротьба!... Та хіба ви зрозумієте? Ви зрозумієте, як гарапник хльосне вас по

лиці і реальна кров забруднить ваше розкішне убрання... Тоді ви зрозумієте і злякаєтесь,—але не за лице злякаєтесь, не за честь, а за... розкішне, забруднене убрання!...

„Щасливо жив?...“ О!... жаби!...

Але слухайте, я буду спокійно оповідати. Я одійду на бік од себе і буду описувати своє життя об'єктивно. Я хочу, щоб усі довідались, як я жив і які причини були вмерти. Я хочу, щоб ви навіть після смерти моєї не сміли називати мене своїм... Я буду спокійно оповідати, не бійтесь:

Коли я жив цілком спокійно,— не пам'ятаю, але пам'ятаю, що неспокій почав з'являтися у мене з останніх класів гімназії. З'являвся він, що правда, невиразно, рідко і я не звертав на його ніякої уваги. Але в університеті він став частіше заглядати у моє одноманітне „щасливе“ життя. І останніми часами він став таким звичайним гостем у мене, що я вже тільки з ним і жив. Звідси я й почну писати.

Звичайно, се починалося вже з самого ранку. Я прокидався, сідав на ліжку і вже зразу почував, що „воно“ в мені вже є, що покою я не матиму вже весь день. Звісно, по мені цього помітно не було. Я вмивався, пив чай, розмовляв з Іваном Кіндратовичем (се-б-то я з обережною повагаю і делікатно розважав його, а він „гмукав“); разом з цим я ніжно всміхався до Люсі і „мамаші,“ цмокав до Котіка, але якесь незадоволення, якась важка нудьга вже сиділи в мені й душним туманом лягали на груди, на голову, що ломилася з болю, на все моє якесь розбите, стомлене тіло. Я вже знав, що на самоті цей туман згускне, кожний атом його пролізе у всі пори моєї істоти, і я буду сам собі здаватись важким, незручним і чужим. І від цього я був незадоволений з усього: і з сонця, що помалу так ховалось за стіною сусіднього будинку, і з обіду „мамаші“ Глафіри Семенівни, який, мені здавалось, смердів левом, навіть з биндюжників, що з страшенним грюкотом і, як навмисне, без кінця їхали по-під моїми вікнами.

До обіду я ще перемагався, але по обіді вже не знав, як мені жити з цією нудьгою, з цим тяжким непокоєм. Я знав, що через пів-години Люся почне грати в вітальні на п'яніно і замість ніжності я з якоюсь потайною, несвідомою огидливістю

уявляв собі її спокійні, роблено-поважні рухи, її сухе, гарне лице з короною жовто-білого волосся, з пенсне на сухому, прямому носі, яке їй зовсім було непотрібне і яке вона особливо любила чипляти при чужих; уявляв я і свою чистеньку, маленьку фігурку з кругленькою головою з придизаним зубчиком і тупим носиком, фігурку, яка так комічно уявляється мені тепер поруч з її високою, солідною постаттю; уявляв я собі і ту посмішку, з якою я буду перегортати їй ноти, як вона покличе мене,— і тут мене обгортала така огидливість, така ущиплива нудьга, що я швидко, дріжачими руками хапав картуза, на шпиньках прокрадався в сіни і, як божевільний, збігав униз, на вулицю.

Мені легшало, але не дуже. Глибоко засунувши руки в кишені, я йшов, куди очі, без ніякої мети і слухав, як „воно,“ це темне, сіре, гнітюче давило мій мозок, груди, як воно обфарблювало все в брудний, огидливий колір.

В такі хвилини мені виразно набігала на очі вся нічність мого і навколо мене життя. В такі хвилини у мене спалахувала злість на тих письменників, які бачуть у життю щось страшне, незрозуміле, важне. Де? в чому? Я озирався навкруги, пробігав думкою життя моїх близьких знайомих і родичів, все життя, яке я тільки бачив і знав, і даремно шукав у йому щось важне, страшне, незрозуміле.

Ну, що, наприклад, важного в життю мого батька? Влітку він в чесучовому піджаці ходить по саду, читає газету, або їде в поле подивитись, як працюють „ці милі пейзажи“ (так він називає селян); увечері у нас гості, або ми в гостях і, розуміється, вечеря, карти та анекдоти. Восени він у городі і, звісно, знову карти, анекдоти, тільки вже не в чесучовому піджаці, а в сюртуці і не на террасі, а в клубі. Іноді проміж цим втіскаються заставні, проценти, фактор Лейзер Соломонович; сварка з матіррю, але це тільки злегка рябить спокійну, однамнітну поверхню болота. Знов настає тиша і знов тягнеться це немудре, одверто-ліниве життя паразита, до послуг якому, тягнуться тисячі десятин землі, а на них ворушиться завжди армія наймитів-селян. Що ж тут важного?

А в вашому, наприклад, життю, Іване Кіндратовичу, що є таке незрозуміле і таємниче-страшне? Ось за всі ці чотирі роки,

які я перебуваю у вас на квартирі, у вашій родині, здається, найбільший інтерес збуджував я, це б то не моя особа, але той посаг, який би ви дістали за мною, як би я оженився з Люсею. Все ж останнє було так просто, так пристосовано, що я навіть можу вгадати за десять років наперед, що ви будете робити в пів до п'ятої в суботу якого хочете місяця. Ранком ви п'єте чай і випиваєте шклянку горілки. Так? Ваше трухляве, чотирьохкутне лице жовтого. коліру, коліру вашого рідкого волосся, при цьому задумливе й тупе. Очевидячки, думка спить ще. Потім о девятій ви йдете на службу і вертаєтесь о третій або четвертій. Випиваєте знов шклянку горілки і обідаєте. Лице ваше ще жовтіще, ніж уранці, і ви наче щось думаєте. Але це буває іноді просто оптичним обманом, — ви просто перетравлюєте їжу. Далі, ви спите і вже навряд чи думаєте що тоді; а, прокинувшись, одягаєте пантофлі, випиваєте шклянку горілки і починаєте ходити по вітальні, заклавши руки за свою плескату, широку спину, або приймаєте в кабінеті „пацієнтів“, якихсь темних особ, що таємниче прокрадаються раз-у-раз через „чорний хід“, підлабузнювато посміхаються і в усякому разі не роблять вражіння чесних людей. Очевидячки, обов'язки мирового судді остільки великі, що деякі з них можуть бути виконані тільки дома. Потім за вечерею шклянка горілки і... сон. А гуртомъ—чотири шклянки горілки, чотири рази їжа і двічі сон. Дійсно, страшне життя!

Ви не соромтесь, Іване Кіндратовичу, що я так без церемонії повожуся з вашими секретами; коли я постановив не жаліти себе, то, повірьте, що з вами церемонитись у мене нема ніякої охоти. У всякому разі, буду говорити тільки те, що було і є. А проте, що більше про вас можна сказати? Все сказано. Не багато також і про вас, Глафіро Семенівно, можна говорити,—таке нескладне ваше проживання. Ранком ви пахнете смаженою цибулею і чипляєте на свою велетенську, незграбну по-стать брудний фартух і на лиці вашому, засіяному маленькими чорними вугрями, наче засиженому мухами, лежить печать турботи за підлеву до печені, а в рідких, за те великих зубах стирчить цигарка. Ввечері ви пахнете мішаниною цибулі з одеколоном і ходите без фартуха, але з тими ж вугрями і цигаркою. Летять місяці, роки, десь життя йде, ламає, творить, міняє,

десь мучуться, радіють, але в вашій сем'ї ваші чотири шклянки горілки, ваші пахощі цибулі й одеколону вічні й незмінні.

Де ж тут незрозуміле, таємниче, високе?!

Ах, яка злість мене брала тоді на тих письменників! Я навмисне пильнував життя вулиці і все більше переконувався, що ґрунтовна істотність життя цих людей є дрібниця. З дрібниць складається їхнє життя і ніяких цільних натур, ніяких могутчих настроїв, святих бажань нема, це—вигадки письменників-поетів: вони, уникаючи цих дрібниць у життю, навмисно сповняють продуктами своєї фантазії свої твори, щоб підняти низьке, дрібне в життю і хоч на мент обманити себе й людей. О! з якою злісною іронією сміявсь я тоді. „Високі поривання,“ „могутчі бажання,“ „святі ідеали...“ Де вони? У кого?

Я навмисне забірався в саме людне місце, наприклад у трамвай, приглядався до кожного і жагуче шукав того високого, святого, таємничого.

Ось червонопикий, товстий, з жовтою сивиною в бороді купець. Він з важною сомосвідомістю озирає своїх сусідів і обережно тулить до свого величезного черева пакунок, з якого визирають головки пляшок. Йому, очевидно, душно; душно і від напруженої самоповаги і страху за дорогоцінний пакунок, і від теплого, довгополого каптана, що щільно облягає його ситу фігуру. Ось він, напевне, їде тепер додому. Про віщо він думає, чого бажає, що почуває? Він думає десь, скільки зиску буде з проданої цвілої крупи для запасних, думає, що його дочка „тоже всьо рамно как благородная у гімназії екзамент здала.“ Почуває він... як у животі від довгого ходіння по вулицях зробилось неприємно-порожньо і хочеться... їсти. Де ж тут „високі поривання,“ „святі бажання?!“

Ось якась надзвичайно товста стара пані з велечезними, пукатими очима, що їх жовті баньки укриті синіми жилками. Вона важко дихає і бездумно поводить баньками по вагону. Що тепер в її життю важного? Певно, їздила до лікаря, або до якої приятельки, такої ж старенької пані, як і сама, гуторили про дороге м'ясо, а тепер вона їде до-дому, де Дунька або Манька напоїть її чаєм і умостить спати, а вона буде крєктати і поводити своїми бездумними пукатими баньками.

Ось офіцер: погони, вуса а - la чорт забірай...

От і життя.

Де ж воно те високе, гарне, дуже, бурливе життя? Невже я проминув, не вже, проживши 25 років, я не помітив його? Але ж не може бути! Я знав їх, цих людей, я знав, що вони і подібні їм істоти живуть почуваннями від переварювання їжи, настрої залежить од мозоля на нозі, напрям думок од найближчої потреби. І не три, не десять таких істот, а цілі класи живуть так! Мене ця думка іноді так тоді вражала, що мені раптом хотілося з жахом закричати їм:

„Панове! Стіймо!... Почекайте, ми не так живемо, ми не думаємо про те, що живемо. Ми перестрибуємо з дрібниці на дрібницю і за цим не помічаємо, що минає ж життя, те саме життя, до якого ми йдемо цим шляхом дрібниць. Стіймо, панове!“

Хвала Богу, я ще був остільки розумний, що справді не крикнув ні разу.

Але я за те думав і до того іноді задумувався, що мене обхоплював якийсь холодний страх за себе. Я ж прожив 25 літ свого життя і до того *найкращих* літ, а тим часом я ж ще не жив, я наче готувався все жити, я все ждав, що ось-ось незабаром, хай тільки ось це мине, а того доб'юся, і тоді буду вже жити. Але як, чим я буду жити?... І незрозумілим ставало мені, нащо я що-дня ходив до університету, нащо щось там слухав, записував, нащо обідав, залицявся до Люсі, спав, уставав... До чого це? Яка мета?

Мені холодно ставало від тої нудьги, яка наче поривом якимсь ще більше проймала мене всього. Мені страшно ставало перед тою невідомою силою, яка штовхнула мене в це життя і наказала: „Живи! Можеш ненавідити все живе, можеш знати всю нікчемність, непотрібність твого життя, можеш зовсім не розуміти його, але одмовитись од його не смієш, ти повинен жити!“

І це найстрашніше, що я знав тоді зо всього життя, саме незрозуміле й таємниче!

Так бувало декільки днів, але по малу тіло трохи одужувало, організм брався жвавіше до функцій, і одного ранку прокинувшись, я почував, що „його“ вже нема. І тоді я знов акку-

ратно поділяв свій день, знов залицявся до Люсі і тільки дивувався, як я міг гаяти час на таку дурницю: їздити трамваєм і філософувати. І я не знаходив навіть нічого нудного в чотирьох шклянках Івана Кіндратовича, ні в пахощах Глафіри Семенівни, ні в тому, що по суботах приходили Люсіні подруги, знайомі Івана Кіндратовича, мої товариші і ми співали заялозені романси, осточортілі нам уже самим, фліртували й танцювали. Все це мене навіть захоплювало, і я радів, що це було так, а не инакше. Але минав якийсь час і знов наставав приплив. Потім невеличкий антракт і знов. І де далі, то антракт ставав усе менший та менший і в цьому році я вже майже не виходив з цього припливу.

Ви мабуть дивуетесь і гадаєте, що з вами цього не було. Але згадайте, подумайте, через що ви п'єте ці чотири шклянки горілки, через що Люся по шість годин тарабанить на п'яніно, через що мій „папаша“ з таким захопленням сідає за карти, а Глафіра Семенівна з такою любов'ю рахує свої глечички з молоком і весь день клопочеться з продажем їх? Через що? Через те, що ви силкуєтесь убити в собі якийсь неспокійний нерв життя, який чогось вимагає од вас, тягне до чогось, а як ви не задовольняєте його, він ниє, як хворий зуб.. І ви силкуєтесь убити його картами, горілкою, п'яніно, глечичками і т. д.

Я ж, як і вам відомо, ні в карти, ні на п'яніно не грав, горілки не пив, молока сусідам не продавав, всі потреби тіла задовольняв, то через це і нив у мене цей нерв і крутив мені мозок гострими, колючими думками. Але через що ж ці припливи, через що така нестерпуча нудьга? Через що? Я вам скажу... Через те, що я вбивав свій нерв дуже гострими ліками, а саме... онанізмом!

Ви робите широкі очі і соромливо червонієте. Але вам сором не через те, що я був *такий*, а через те, що я *юворю* про це. Вас лякає не те, що ви здатні на мерзоти, що ви творите їх, а що люди можуть дізнатись про них. Але я вже не червонію, я вже перечервонів не тільки за сі ліки, але й за все те що, крім його, ви дали мені, чим ви озброїли мене до життя. Тільки вам, *вам* таке признання не дуже приємне, бо я—плоть од плоті вашої, бо моя мерзота—то ваша мерзота.

Але ця ж мерзота і була винна в тому, що я побачив себе й вас, і здригнувся.

Так! я—таким став давно вже, з 15 літ, з того часу, як з одного боку зріст молодого життя вимагав руху, праці, коли молода енергія просилась на волю і біла серце хвилями невідомого бажання і коли з другого боку ви не дозволяли мені цього руху, коли мою душу стискали душною лицемірною мораллю, а тіло тісною, чистенькою одіжжю і готували „в люде.“ Це почалося у мене з тої пори, як звичайно в душі починає рости щось сміливе, щире, отверте, коли насильство здіймає бурю жагучого гніву, а страждання проймає всю душу бажанням великої, святої боротьби. Це почалося тоді, коли молоде життя таке гарне, таке поетично-чисте й ніжне.

Але я зостарівся швидко. Багато допомогла цьому моя добра „мама“ своїми чернечо-побожними сентенціями, але ще більше „папа“—без сентенцій. Щось дуже брудне уявляється мені, коли я згадую собі „батьківську оселю.“ З одного боку ладан, житія святих, пісні і єхидно-злісні фізіономії, сльози, чорні сукні і вічне „мамашине“ „гріх так робити“, вічне няньчине категоричне „мама не дозволяють“; а з другого—ці руді, чорні, біляві, русяві гувернантки, распустні й огидні, що мало не при нас, дітях, сідали на коліна до батька, сі цинічно-отверті розмови з управителем про „прижимочку пейзаїв“, карти, сцени з „мамашею“, ця вічна атмосфера монастиря і публичного дому.

Пам'ятаю, з якою пожадливою цікавістю підглядав я крізь щілинку в замку до світлиці гувернантки, коли туди заходив батько, і як після того я млів ночами на своїй м'якій, душній постелі!

А гімназія? Та гімназія, де я вперше вкусив від сього плоду?... Ці палкі, розжевлені очі товаришів-хлопчиків, це уривчасте, важке дихання за анекдотами на перемінках, ці бліді личка, „одушевлені“ порнографічними малюнками й картками, цей дріжачий, звірячий сміх, сі цинічні оповідання про гімназісток, покоївок, артисток, знайомих і незнайомих:

О, страх і сором!

Пам'ятаю, нас була група „первыхъ и примѣрныхъ учениковъ“ класса.“ Ми були всі „благородные“ і цурались „мужичат“, дітей пролетарів і напівпролетарів городських і сільських; ці му-

жичата тільки те й знали, що грали в цурки, в м'яча; читали наївні книжечки про індійців, удавали з себе героїв, бились, реготались і мало не що дня сиділи в карцері „за дурное поведєніє.“ О, ми рідко грали в їхні гри,—наші випещені, ніжні тільки швидко стомлювались, і ми не були такі наївні, як вони, і не могли захопитися роллю якого майнрідовського героя. Ми хутко відрізнялись од них, од їхніх гарячих очей, од цеї біганини, галасу, ми доважно сідали собі десь у куточку, виймали наші картки і поринали в розмовах. О! ці розмови, це дзеркало життя багатих, сирих, ледачих, распустних! Не одному з нас вони лягли в молоду кров отрутою, не одному смердючим димом вони закоптили чисте серце! Я ж просто п'янів, хворів од них... А начальство хвалило нас за те, за нашу „поважність, благородство и примѣрное поведєніє.“ Слава вам, прозорливці, сіячі добра і правди! Прокляттям дякую вам, сліпі, полохливі раби насильників!! Прокляттям!.. Прокляттям!..

А потім... потім я вступив до сеї величезної армії нещасних, хворих, гниючих на зорі молодих днів!...

Не кохання взяло чистоту мого молодого, свіжого тіла, не під спекою животворчого чуття зів'яла квітка моєї невинности, не росло у той час молоде моє серце, не прагнуло правди, світла, добра... Сморід брудних мрій був замість аромату кохання, бруд життя багатих, распустних залив м'ю чистоту, опала невинна квітка, не розцвівши.

О, бідна молодосте моя! Ти не знала раювання чистого, невинного чуття, не доторкавсь до тебе своїм крилом ласкавий, ніжний сум, не клетотали над тобою орли боротьби своїх могутчих, високих пісень.

На хвилину блиснули тобі сірі, мрійні очі чистим промінням, на хвилину повіяло ніжним ароматом від дівочої посмішки..., але на хвилинку! Бруд уже залив мою душу, і я з цинічним сміхом облив її, мою невинну дівчинку, брудом нечистих мрій своїх, я смородом распустної фантазії забив і затуманив чистий промінь, і з нею вбив тебе, моя убога молодосте!...

В той саме час мій один товариш признавсь мені в сій хворобі. Переконючи й мене і навчаючи, він з запалом доводив мені, що 99⁰/₀ всіх мужеських і жіночих гімназій віддаються цьому. Я вже не потребував тоді його порад, але сперечався з

ним і виставляв *себе*, яко перший приклад його помилки. Тепер я згожуюся з ним, що, коли не 99%, то 75 напевне заражені сією хворобою.

О, я не садинокий, ні! Нас багато, ми скрізь. Ця болячка гризе весь рід людський, це безладдя природи навіть звіра не минуло. Але ми, „благородные“ гірші за звірів. Ми всю свою гулящу фантазію вжили на те, щоб розвинути це безладдя в страшну хворобу, ми благородним людським розумом санкціонували цю дику силу і зробили її своєю отруйною втіхою. Ми великим даром природи—красою скористувались на те, щоб забруднити її, щоб волочити її в багні распустних мрій. Ми підхопили безладдя природи і зробили його болячкою. Але ця ж болячка є один із тих суворох голосів, що примушують нас озирнутись і мов кричать: „Глядіть! Наближається час!“ Вона ж *примусила* і мене озирнутись, але... пізно тільки! З холодним жахом дивлюсь я назад, на ці хворі, знівечені молодії дні мої. О, чом я не озирнувся на себе, як отрута ще не захопила всю мою істоту! чом не знайшлася дужа рука, яка б витягла мене з цієї ковбані!..

До останнього часу я навіть не знав, що ці головні, страшенні болі, ця безсилість усього тіла, це пропадання пам'яті, жвавості, фантазії, ця нудьга і одчай суть наслідки цієї отрути.

Пам'ятаю сі божевільні, недавні, страшенні часи.

Цілий день я почував себе розчавленим, безсилим і тупо байдужим до всього. Здавалось, я вночі витягав увесь сік організму, висушував мозок, притупляв чуття і зоставляв собі тільки порожню й важку голову, і звіряче полове роздратування. І в цій порожній голові не було вже більше нічого, крім якихсь безупинних думок про полове відносини, а в грудях—гостре, дике бажання кидатись на всяку жінчину. Ідучи вулицею, я жадібно дивився на кожну жіночу постать, розглядав її, роздягав і ще більше роздратовувавсь. Балакаючи з жінчиною, я, правда, був ідеальною делікатністю, але під моїм ввічливо-делікатним поглядом ховався найнахабніший огляд усіх форм її тіла, а в скромному голосочку навіть непомітно було того пожадливого, звірячого реву, що гасав мені в грудях.

О, то були хворі, страшні часи!

Ви, що читаєте мою сповідь, розуміється, знаєте таких добродіїв, що захлинаються цінічними анекдотами, що збі-

рають колекції порнографічних малюнків, карток фотографій і всяких подібних „творів?“ Це переважно хворі тим, що й я. Коли я читав якусь беллетристичну річ, я з нудьгою пробігав очима описи страждання, байдуже і навіть з досадою проминав малюнки і вияснення важних і цікавих моментів громадського життя і жагуче шукав місця, де починалась любовна сцена. О, ці місця я перечитував по кілька разів, я обсмоктував кожну фразу, витверджував навіть на пам'ять цілі уступи, які були мені потім темами в ночних оргіях. Горького, Чехова я не дуже любив, за те Золя, Поль-де-Кок, Андреєв були моїми найулюбленішими письменниками.

І скрізь у такі часи я бачив жінчину, скрізь я бачив жіночі форми тіла, скрізь я вбачав тільки любовні відносини, скрізь чув згуки жадання. Дивлючися на хмари, я бачив величезні жіночі груди, плечі; впиваючись поглядом у прихожих жінчин, я вгадував, яка з них уже вкусила від дерева кохання; слухаючи жіночі голоси, я думав про те, що у невинних дівчат голос повинен відрізнятись од голосу жінок. І так без кінця.

Сидючи з Люсею, наприклад, я слухав її поважно-лінивий голос і думав, як би вона поводитася зо мною, коли б була моєю коханкою. (Коли це читається при Люсі, то хай не силкується почервоніти, це треба буде зробити далі, де буде більше і справжніх причин). В такі дні я найбільше любив її, в такі дні я, мабуть, і уявив собі, що вона повинна бути моєю жінкою. Очевидячки, мене тягло до неї через те, що вона дратувала мене своєю важністю, лінивою холодністю, своїми жовто-білявими косами і гарним, сухим лицем. Не знаю, чи помічала вона тоді мої бажання, мабуть помічала, бо... Але не буду забігати наперед.

Так бувало вдень, а вночі...

Нарешті, я зовсім знесилювавсь. У голові гуло, в очі починало гостро колоти і лились без причини сльози, важка голова майже не держалась на в'язях від ваги; хотілось провертати череп і витрусити з його той чи пісок, чи оливо, щоб хоч трохи полегчало. Серце то замірало, то билось страшенно і на всю мою істоту насувалось щось таке гнітюче, душне, безнадійне, що хотілось просто іноді встромити соб в груди ніж, розкопирсати серце і вирізати з його те, що так гнітило мене.

Я вже тоді знав, уже додумавсь, що це все від моєї хвороби і постановляв покинути, забути, але в той же день знов. На другий день безнадійне ще більше надавлювало, і я присягався собі, каюся, жахався... і знов! Знов якась страшенна, темна сила паралізувала мою волю, заганяла кудись далеко каяття і володіла мною, гнилим, безсилим неподільно.

Ох, як я мучився! Як мені хотілося тоді припасти до коліна близької істоти, з болючим, жагучим риданням повідати їй важкий сором свій і хоч слово, хоч один ніжний згук почути від неї! Коли я безсилий, розчавлений лежав у себе з хаосом мук у грудях і почував, як голова моя горіла і з грудей до неї піднімалося це гнітюче, грізне і, здавалося, придавлювало мозок мій до черепа і ні одна думка не могла поворухнутися в йому, — о, скільки б я дав за те, щоб чиясь ласкава рука ніжно лягла на мій покритий холодним потом лоб і голос тихий і любовний із співчуттям прошепотів: „бідний ти мій!“ Як я любив би ту руку, той голос!.. Але навкруги були холодні жаби, а не люде...

О, як я мучився!

А коли не вистачало вже мені сили, тоді виступала страшенна огидливість до жінок, тоді я не міг без гидливого здригання дивитись на щось жіноче, тоді виступали ці пекучі думки, ця нудьга, ця свідомість жаху свого життя, філософування і шукання виходу.

2.

Тепер, сподіваюсь, ви розумієте через що я філософував, через що я *повинен* був філософувати? Тепер ви бачите, що, маючи цю болячку, я *повинен* був шукати рятунку, шукати іншого життя. Я найшов його, се інше життя, але воно гнилох не приймає і одсилає мене до вас, або... до смерті. Але смерть краща за вас і вона прийме мене.

Я знаю, я пишу незграбно, — я не літератор. Але я напружу всі сили, все уміння і постараюсь переказати все, що було, як „найлітературніше“, яко мога докладніше. Мені дуже важко писати, — кожне напруження думки викликає біль у голові і шум в ухах, тіло моє зовсім після цього місяця „покути“ не хоче служити; крім того що хвилини до мене заскакують мої „рідні“

і питаються про моє здоров'я. Наївні, вони все таки знов ві-
рють, що я готуюсь до державного іспиту. О, я приготую вам!...
Я вишкребу всі свої сили, а приготую таки до кінця. Буду писа-
ти, поки не випаде перо з *мертвої* руки, бо залишити після
себе у вас свідомість неповинності в моїй смерті, залишити не
виясненим моє злочинство,—для мене, для моїх мізерних сил не-
можливо. Але далі.

Почалося це так. Пам'ятаю, була неділя. У мене саме був
період філософування. Прокинувся в той день я рано, а через
те хотів цьому приписати свою нудьгу і млявість. Рано ж я про-
кинувся через те, що мене збудив якийсь гострий одчайний
крик на подвір'ї. Схопившись з постелі і підбігши до того вікна
що на подвір'я, я, дарма, що був холод, висунув голову в ква-
тирку і став дивитись. Але там не було нікого, тільки посеред
двору стояла якась фігура обвішана відрами, б'ялками і т. и.
і поводи́ла задертою догори головою на всі боки. Зобачивши
мене, вона вмить заторохкотіла відрами і закричала:

— Бдн-н-даррррр нада!!.. Бдннн-даррррр нада!! І це „бонн“
виходило у його так одчайнно і разом з тим з якимсь смаком
і трохи вніс, на зразок французького „bon.“

Я злісно плюнув, зачинив квартиру і ліг знову, але за-
снути вже не міг. Я лежав, дивився на павутину в кутку стелі
і думав, що ось така дрібниця, як сей крик може споганити чо-
ловікові день; як усі його думки і чуття будуть носити колір
незадоволення. Думав про те, як я зможу в цьому настрою ска-
зати, наприклад, кому небудь щось неприємне, як той може
образитись і сказати мені теж неприємне, ми обидва образим-
ся, відносини наші підуть иншим напрямом, а від цих відносин за-
лежать інші боки мого життя; як усе, нарешті, може змінитися
від того, що бондарь прийшов не о дев'ятій, а о сьомій годині
ранку. Я вже з знайомим почуттям нудьги думав, як усе наше
життя залежить од дрібниць, як усі наші почуття є тільки ком-
плекс ріжних дрібнесеньких процессиків, як усе безглуздо, не-
зрозуміло і... нудно.

Потім я чув, як у двір увійшла катеринка і овечий, жіно-
чий голос пронизувато заспівав:

Надене я чорное платьке,
В манашке паступлю...

Катеринка гарчала, схлипувала, голос боляче різав уха і все це викликало таку злість, що хоч стрибай з вікна на жорстоких „артистів.“

А ввечері я вже їхав трамваєм і пильнував публіки. Найбільше, пам'ятаю, звернула на себе мою увагу одна парочка очевидячки, закоханих. „Вона“—чорненька, жвавенька панночка, „він“—руденький худенький юнак з очима в жовтих віях і в жовтих рукавичках. Я пильнував, як вони говорили щось одне до одного, перериваючи свою розмову щасливим дрібним сміхом; пильнував їх обличчів і злісно сміявся з них. Я згадав, як „моя“ Люся в найжагучіші навіть хвилини „кохання“ не дозволяла мені бути з лівого боку у неї і наказувала перейти на правий і це через те, що у неї на лівій щоці, коло носа, була бородавка; а коли ми сиділи, то сама непомітно переміняла місце. І дивлючись на парочку, я злорадо сміявся сам собі і не вірив тому, що в грудях у них єсть щось цільне, дуже, велике. Єсть, я думав, темне, свідоме або несвідоме полове чуття, є дрібне, обопільне задоволення маленького самолюбства, є просто матеріяльна вигода, от і склалося це „святе, велике чуття“. Фу, гидота!

Щоб не дивитись на них, а надто на панночку, я вистрибнув із трамваю біля театру і помалу пішов собі улицею.

Публіка вже збиралась до театру і купчилась коло під'їздів; похажали поліцаї; чувся сміх, гуркіт екіпажів, скрикування; не моргаючи, байдуже сяла бліда електрика.

Я йшов зовсім помалу, не маючи ніякого певного напрямку і мляво подивлявся улицею. Поперед мене посовувалась ще тихіше якась знайома постать. Це був Тищенко. Він був, як звичайно, в куцій студентській тужурці, в якомусь широкому чорному капелюху і в сірих штанях у чоботи. Він похльоскував себе прутиком по халяві і чадив поганим тютюном. Порівнявшись з ним, я недбало хитнув йому головою, пробурмотів „здоров“ і хотів іти далі, але він, пізнавши мене, широко посміхнувся вузьким лицем і, своїм звичаєм, розмахнувшись, ляснув своєю рукою по моїй, помняв її і спитав:

— Куди і звідки, і по віщо?

— Нікуди, нізвідки і ніповіщо...—нехотя в тон йому одповів я. Але йому се вподобалось і він весело голосно зареготався, прикинувши озирнутися двох поважних пань.

Мені стало досадно. Чоловік мало не що-дня сидить без обіду, одягається, як якийсь бразилійський авантюриста, сам хоч зараз на город за опудало, здається, веселого нічого нема,—ні, регочеться, наче я йому хто зна що сказав.

— А ти куди?—з увічливости спитав я.

— Я?—скрикнув він.—Ого!.. Я, високоповажаний добродію, іду сьогодні в оперу!...

Я глянув на його чоботи, капелюх, на вишивану і не першої свіжости сорочку, що визирала з-під тужурки, і нічого не сказав.

— Еге, „Демона“ буду слухати, чорт забірай!... Он як!... Тільки, здається, не буду—додав він тихіше.—Розумієте, ніколи не можу піти в оперу... Що зберусь, так і справа якась... От і сьогодні, чорт забірай, справа... Ех!.. А я білет купив. Тепер ходи ось тут, чорта з два комусь перепродаси. Може, візьмеш? Гальорка... Шістьдесят копійок.

Він запропонував це так собі, байдужим голосом, очевидно не сподіваючись навіть, що я виручу його, бо мене вже всі в університеті знали, що я не кидаю ніколи „в шапку“, не купую лотерійних білетів і не позичаю ні копійки нікому.

Я помітив його тон.

— Давай!—сказав я теж навмисно байдужим голосом. Він хутко подивився на мене і викрикнув:

— Є?

Я замість відповіді мовчки і байдуже вийняв гроші, взяв білета і, не дивлячись на його, попрощався й помалу потяг до театру. Але йдучи, я вже думав,—як це все чудно вийшло: треба мені було вийти з трамваю, де лазив цей Тищенко, треба йому було вжити цього байдужого тону, мені образитись, купити білета і от... у театр. А хто зна, що може вийти в тому театрі. І все дрібниця якась!

Я був злий і на себе, і на Тищенка, і в театр мені зовсім не хотілось іти, але я навіть не подумав кинути к бісу білет і не йти. Ні, де ж таки, я заплатив шістьдесят копійок!..

Я ввійшов у театр. Я раз-у-раз почував себе серед людей ніяково, але за часи „философування“ особливо. Мені здавалось, що всі ці величезні коридори, залиті електричністю, сі поважні зали з масою людських голів і плечей якось вороже, по чужому

відносились до мене, що я в них зовсім зайвий, непотрібний; мені здавалось, що все це срібне освітлення, ця музика, ці люде одягнені так гарно й чисто, все це стоїть по однім боці, а я по другім, і життя кожного з цих людей тісно з'язане з життям всієї зали, а моє стоїть окремо. Через це мені здавалось, що кожний дивиться на мене, оглядає мою хоч і пристойну, але чужу для них фігуру і дивується, чого, мовляв, вона втелючилась сюди. Правда, я вільно ступав по корридорах, заклав навіть руки за спину; лице моє, коли я давав дорогу дамам, виявляло делікатну скромність і, коли я подивлявся мимохідь у дзеркало, ні трішки не відріжнялось від фізіономій таких же скромних, ввічливих студентів, як і я. Але ніяковість тим часом иноді доходила до того, що мені просто важко було дивитись і я мусів протирати хусткою очі, сякатись, нахилити голову, щоб зігнати з себе це важке, неприємне почування.

За те за часи дії мені ставало легше,—освітлення зчезало і мені здавалось, що я зливався зо всіма, і очі всіх від моєї фігури переходили на сцену.

І ось, походяючи у другому антракті по корридору, ввічливо прилипаючи до стіни і черкаючи ніжною перед дамами, я якось подивився на голову якоїсь панни і побачив, що очі її через щось пильно стоять на мені. Мені стало ніяково і неприємно. Я одвернувся і пішов далі, але, одійшовши трохи, задав собі питання, чого вона так пильно дивилась на мене. І чи од цього питання, чи од якої несвідомої думки мені якось замерло серце. Зустрівшись у-друге поглядом, я почув, що мені зробилось дивно-приємно від її погляду. Коли вона одвела від мене свої великі, чорні очі, я подививсь на її супутників і в одному з них упізнав свого товариша по гімназії, Гаюру, другий же був мені незнайомий. Гаюра сміявся і щось оповідав панночці, часто нахиляючись до її смуглястого, циганського обличчя і жартовливо прикладаючи руки до грудей. Помітивши мене, він люб'язно хитнув головою і злегка зняв картуза. Я поспішно і занадто ввічливо одповів йому тим же, прислухаючись в той же час до свіжого, дзвінкого сміху панночки. Це був страшенно приємний сміх: заливчастий, щирий, чисто як у дітей, коли їх лоскочеш. Мені навіть згадалась Котік, Люсіна сестричка, яка дуже любить щоб її лоскотали. Як і в дитячому так і в панночиному сміхо-

ві не було нічого робленого, ніякої злости, або ніяковости, було щось хороше, живе, дуже. Я щё раз озирнувся і подивився на неї. Вона вже не сміялась і дивилась трохи до гори на Гаюру блискучими очима і, здавалось, що Гаюрине лице освітлюється не електричністю, а блиском її промінястих, чорних очей. Я думаю, що прекрасне через те робить на людей таке велике вражіння, що воно нагадує їм, яке повинно бути справжнє життя. Панна зробила на мене велике вражіння. Пам'ятаю, мені раптом зробилось якось легко, і я чогось подумав: „не може бути, щоб життя було в дрібниці, щоб не було десь цього дужого, великого, важного. Ні! не може бути!“

І мені схотілося ще раз почути цей сміх, ще раз почути полегкість у грудях. Я постановив, щоб там не було, неодмінно підійти до Гаюри і зазнайомитися з панночкою. Але раптом мене опанувала несмілість і я загадав собі: коли панна, зустрівшись, подивиться на мене,—підійти; не подивиться,—не підходити. І твердо був уже переконаний, що підійду.

І от з заміранням серця я почав дивитися через голови по коридору, шукаючи чорної, як сажа, голови панни і русявої бороди Гаюри. Але їх десь не видно було. Я пішов далі. Проходячи біля афіш, я байдуже глянув на них і враз зупинився: біля стіни виднілась довготелеса постать незнайомого другого супутника і з усмішкою когось, очевидячки, слухала; кого він слухав, не можна було бачити, бо затуляла широка Гаюрина спина. Але я догадався, що слухав він панну.

Я рішуче ступив кілька ступнів, але зараз же зупинився і замість того став походити то туди, то сюди, почувачи в той же час все більшу та більшу ніяковість од свого наміру, який мені здавався тепер просто нахабним. Що я Гаюрі і що Гаюра мені? Ми ніколи не дружили, бо він був „мужиченя“, ніколи навіть не говорили нічого один з одним, крім „здоров.“ Крім того він повинен був не любити мене за те, що я не держався шкільної солідарности і не хотів нікому підказувати. В університеті, як і всім відомо, я уникав усяких „землячеств“, товариств, організацій і за часи студентських розрухів спокійно виїздив додому, ні трішки не цікавлючись тими розрухами, і акуратно переходив собі з курсу на курс. Він же з першого ж року почав розліплювати по світлицях до куріння прокламації, виступати з про-

мовами в аудиторіях на студентських збірках, і у відповідний момент було виключено його з університету, арештовано, випущено. Потім його прийняли, далі знов виключили і знов прийняли. Розуміється, весь час він був на першому курсі, миняючи тільки що разу факультет. Що між нами було спільного, щоб я міг підійти до його? Що міг мати до його я, син поміщика, дворянина, пів-буржуй, пів-бюрократ, до його, сина столяра, міщанина, пролетаря? Мені зробилося зовсім ніяково і я рішив закинути це дурновате бажання, іти собі на своє місце та чекати початку.

Я ще раз подивився на них. Гаюра злегка повернувся у мій бік і задумливо поглажував русяву, чотирьохкутну борідку, дивлючись кудись синіми, злегка пукастими очима. З-за його инод з'являлось смугляве паннине лице.

Раптом, здавивши щільно щелепи, немов бажаючи заціпити біль ніяковости, я рішуче підійшов до Гаюри і злегка взяв його за лікоть.

— Здоров, Гауро!—промовив я розв'язно і простяг йому руку.

Він, коли я приторкнувся до його, швидко озирнувся, потім, побачивши мене, здивувався і, подаючи руку, питає й чекає став дивитись мені в лице. Панночка замовкла і разом з довготелесим серйозно подивилась на мене.

— Ну, як же ся маєш, га?—спитав я, почувавши на своїм лиці їхні погляди і свою ніякову посмішку.

— Нічого... дякую—пробурмотів він.—А що таке?

— Нічого... так. Давно не бачились...

Все було так дурновато: і моє вітання, і його питання, і моя відповідь. Йому теж, видно, стало ніяково. Щоб сховати це, він повернувся до панночки та довготелесого і, поводячи злегка рукою до мене, сказав:

— Ви не знайомі?.. Мій товариш по гімназії...

Я шарнув ніжною, і, бурмочучи свою назву, простягнув панночці руку.

Я ще й тепер пам'ятаю те страшенно болюче почуття ніяковости й сорому, яке важко й гаряче розлилось мені по тілі, коли я подав їй свою спітнілу, аж мокру руку і коли її суха, маленька ручка наче посковзнулась у моїй долоні. Я зараз же по-

мітив, що їй зробилось гидко, бо вона вийняла з кишені хустку і, наче сякаючись, непомітно витерла руку.

Потім ми пішли по коридору: я з панною попереду, а Гаюра з довготелесим позаду. Я вже не пам'ятаю, яку я їй нісенітницю плів, пам'ятаю тільки, що вона слухала мене неуважно, бо що-хвилини озиралась до Гаюри й довготелесого і мішалась до їх розмови. Йй, видно, було досадно на мене і хотілось як небудь одчепитись від непроханого товариша. Ті також, мабуть, залюбки попрощались би зо мною; але я ніби не помічав того і ще більшу нісенітницю плів їй. Нарешті, вона запропонувала зупинитись. Ми стали біля стіни, і вона зараз же повернулась до Гаюри з якимсь питанням, якого я не міг почути, бо говорила дуже тихо. Я бачив тільки, як Гаюра посміхнувся, стиснув з покірливим і безсилим виглядом плечима і щось коротко сказав їй. Але тут задзвенів дзвоник і вирятував нас. Я попрощався і мало не бігцем пішов по коридору, проклинаючи свої „дурноваті бажання“ і даючи слово навіть не дивитись на неї, не то що підходити.

Задзеленьчав третій дзвоник. Завісу ще не підіймали, але електричність уже погасла і тільки зрідка горіли лампи. Од раптового переходу з великого світла здавалось зовсім темно. Публіка вже розсілася по місцях, тільки подекуди пробірались між кріслами запізнілі та стояв невеличкий гомін від здержаних балачок. Раптом, недалеко від мене зачулось якесь фурчання, наче вітер пройшов по листю дерев, почувся шум, виклики,—в повітрі над партером замиготіло щось біле. Я й мої сусіди з ляком подивилися вниз, і я побачив щось чудне: над публікою внизу стояв якийсь стовп невеличких листків і, весь колихаючись, розсипався на всі боки. Де-які, ніби кокетуючи, граціозно робили зігзаги і легко сідали на лисину якому небудь генералові; другі, наче соромлючись, завертали в бокові ложі; інші летіли рішуче, серйозно, не звертаючи ніякої уваги ні на піднятий гармидер, ні на генералів, ні на самих поліцаїв, які вмент десь з'явилися і ввічливо, але енергично і швидко одбирали їх у тих, хто держав у руках.

— Прокламації!... Соціялисти!... — почувлось збентежене, схвильоване шопотіння

Мені чомусь стало страшно. Я напружено став озиратись на всі боки, ніби то я кинув їх, і вже не знаю, чого я хотів тоді, чи втікти, чи дізнатись чогось.

Потім я бачив, як у тому місці, звідки вилетіли прокламації, публіка почала чогось уставати, далі там зайшла голосна і сердита розмова, когось повели кудись, хтось з кимсь сперечався.

Вмить, на протилежному боці гальорки знов фуркнуло, хтось голосно крикнув щось, замиготіло біле і над партером знов стояв білий рухливий стовп, гарний і страшний. В цей час блиснула електричність і залила все своїм рівним, байдужим світлом. Наче тільки й чекаючи цього, вся публіка в партері піднялась і стала дивитись на прокламації, які падали їм на голови, на руки, на спинки стільців, на пишні дамські зачіски. З лож випинались і дивились з посмішками й без посмішок на оригінальну картину. Дехто з публіки брав і починав читати, дехто скоріще ховав у кишеню, а дехто боязко одсовувався од них і несміло подивлявся на поліцаїв, які виявляли просто диво сміливості й натиску: вони бігали по ногах, по стільцях, підстрибували, повзали по підлозі й підхоплювали з льоту прокламації, видирали з рук читачів, ганяли, кричали, навіть лаялись.

На гальорці теж стояв гомін, бо частина листків і сюди якимсь побитом добулась і розходилась по руках. Але поліцаям було важко добитися в перші ряди і вони тільки бігали позаду з гнівним скавучанням і напруженими пиками.

Це вийшло так несподівано, швидко, що я зпершу не міг навіть орієнтуватись у тому, що було. Пам'ятаю, що головним почуванням у мене був страх, страх невідомо чого. І тільки, як усе скінчилось так же швидко, як і почалось, як більша частина прокламацій розійшлась по кишенях публіки, а остання торжественно була піднесена приставу, тільки тоді, як у театрі знов стало темно і піднялася завіса,—я трохи очутився.

Це вперше я бачив „штуки соціялістів,“ як любить висловлюватись Іван Кіндратович.

Як це не дивно, а я до того часу зовсім не був знайомий ні з соціялістами, ні з їх наукою. Та й хто б мене зазнайомив? Чи не ви, мої ментори й педагоги, ви, що одного духу його боїтесь гірше, як тьма проміння сонця? До університету я тільки

чув, як мені навкруги з жахом шопотіли, що це такі страшні люде, що їх, як піймають „з їхніми бумагами,“ то зараз же кидають у кам'яний мішок, де нема ні вікон, ні дверей, а тільки одна дірочка зверху. В університеті я теж не багато взнав із професорських лекцій. А, будши якийсь час членом „Русского Собрания“, довідався, що це все „бунтують жиди,“ що „наш рускій народ“ не послуха їх. На цьому я й заспокоївся, не маючи потреби дізнаватись більше.

Природна річ, що дехто з читачів цеї сповіді може здивуватися і навіть не повірити мені: та чи можливо ж таки, пробувши чотири роки в університеті, бачучи що-року розрухи, демонстрації, страйки, читаючи ці прокламації, не знати, хто такі соціялисти і чого вони хочуть. Та ж із легальних навіть книжок можна зазнайомитися з соціалізмом. Студентові четвертого курсу не знати цього великого, всесвітнього вчення, сього нового всесвітнього гасла, яке проняло майже пів-світа?!

Але замість відповіді я поражу вам спитати першого ліпшого студента на зразок мене і вам буде відповідь. Тут потрібна свого рода мудрість, щоб зостатись таким невиннятком; тут мудрість гнилих, мудрість тих, що тікають світу, життя, що заплющують собі і другим навмисне очі перед тим, що розчиняє цю гниль, що прагне простору життя!

О, таких мудреців багато ще! Навіть у цей мент, коли я пишу це, коли бурі протесту здіймають бурливі, грізні хвилі й погрожують знести і шпурнути в помийницю життя наші трухляві, отруйні тіла,—навіть у цей момент ми не хочемо бачити цих хвиль, але, не маючи сили не бачити, тільки злістно в'ємося й корчимося.

Але в той вечір мені дуже близько промайнула хвиля, і я проти волі вдивився в неї. Несамохіть мій розум опанувала одна уперта думка: що це за люде? Які вони? Що примушує їх кидати ці прокламації, іти в тюрми, в заслання, на шибениці; чого хочуть вони, як живуть, що почувають? Ось „він“ сидить тепер десь між нами і, мабуть, почуває себе гордим, дужим, вище всеї цеї валки, яку він так збентежив одним рухом руки. Хто ж він?

„А чи не Гаюра з довготелесим часом кинув? Від його можна цього чекати“—подумав я раптом, але зараз же сам посміхнувся.

„Чого неодмінно він?“

Але мені, мабуть, хотілось так думати, хотілось на те, щоб переконатись, а, значить, ще раз підійти до них. Я через щось певний був, що, як підійду, неодмінно дізнаюсь.

Як скінчилась остання дія, я хутко одягся і побіг шукати їх. Але скільки я не бігав по корридору, їх не було.

„Ну, то, значить, їх тоді арештували!“ постановив я, виходючи вже з театру і, засунувши руки в кишеню, швидко пішов улицею.

Завернувши в один порожній майже провулок, я раптом попереду почув знайомий Гаюрин голос; він на всю вулицю кричав:

— А життя?... А життя?...

Якийсь голос тихіше одповідав йому. Я придивився: поперед мене йшло три постаті: одна посередині—жіноча, друга з одного боку—висока довготелеса і третя з другого боку—меньча, широкоплеча.

— Життя для ідеалу?.. Все життя?—з обуренням кричав Гаюра.

Йому, видно, порадили говорити тихіше, бо він враз знизив тон і я вже не міг чути, що він далі говорив.

„Наплювати! Підійду!..“—одваживсь я і став доганяти їх. Порівнявшись, я підняв картуза, приязно хіхікнув і висловив задоволення, що нам усім по дорозі до-дому. Вони замовкли й подивились на мене. Гаюра щось пробурмотів, довготелесий крякнув, а панна навіть голови не повернула. Кільки хвилин ми йшли мовчки.

— Ні, так, голубчику, не можна...—тихо почав довготелесий.—Так можна дійти до чистого епікуреїзму і заспокоїтись на тому, проти чого ти борешся тепер.

— Це-б-то розів'єш смак до вина, до м'якого крісла, до спокійних думок і т. и. Це стежка слизька... Життя не в тому, щоб тільки жити, а в тому, щоб здійснити вищий закон, те веління, яке закладено од віку в кожного. Не вино, не співи керують історією, а ідея!

— Чудово! По твоєму, значить, виходить, коли в тобі завелась якась... ну, ну, ну не „якась“, а хоч би „вища“ ідея, навіть ідея абсолюта, категоричного імперативу, позачасової мо-

ралі, що хочеш,—коли, говорю, в тобі завелась така ідея, то вже не можна ні в театр піти, ні вина випити? Так?

— Зовсім не так,—посміхнувся довготелесий.—Можна і в театр піти, і вина випити, але не можна ставити собі це зверхне, матеріяльне метою своїх домогань! Коли ти...

Він раптом замовк, глянув якимось на мене і почав знов:

— Коли ти—чоловік відомих переконань, коли ти щиро протестуєш проти певного суспільного ладу, то метою твоїх бажань повинно бути не те, що складає неодкидну частину цього самого ладу, не вино, не театр, а зовсім відмінне від усього цього, вище й вічне. Театр, вино...

— Фу, ти, Господи!—нетерпляче перебив його Гаюра,—„Вино, театр!“ Піймав на зуби... Хто тобі говорить, що я *тільки* вино й театр ставлю на меті своїм домаганням? Хто? Я говорю, що ми не повинні віддавати *все* життя за частину цього життя. Всі твої „вічні, вищі справедливості,“ коли й мають в собі якусь вартість, то тільки остільки, оскільки вони складають собою життя реальне. Вино, театр, справедливість, краса, одвага, пізнання все це елементи *єдиною* життя! І не можна божевільно віддавати всі останні для торжества тільки одного з них! Не можна! Ти питаєш, через що я... чому я маю відомі переконання, чи не єсть це проява вищої волі, категоричного імперативу. Ні! Я тобі скажу, через що. Я маю їх через те, що я хочу жити, творити життя, хочу життя повного, могучого, широкого, хочу, щоб воно захоплювало моє серце, мій розум, моє тіло. Життя—це не здійснення „вищих“ наказів, а реальна, безупинна зміна переживань. І що різноманітніші, виразніші, приємніші, ці переживання, що більше їх, то життя повніше, краще, щасливіше, як кажуть. А такому життю мені навкруги все перешкожає. Що хвилини я бачу скрізь голод, хвороби, насильство, зневажання всього людського, на кожному кроці тільки неприємні переживання. Кожну хвилину тебе самого можуть образити, знещасливити; всяку думку й слово своє повинен перевірити з „уставом о наказаніях,“ кожне приємне переживання має за собою кулак... Скажи ж з ласки,—коли я пізнав шкоду всього цього, коли я маю вже інші вимоги, ніж ті, які „дозволяються, полагаються,“ коли я пізнав, що життя повинно бути і буде інчим, як я вмішаюся до утворювання його, то як, скажи, я можу

інакше поводитись, як я можу скоритися і не боротися?! Революціонер? Революціонер через те...

Довготелесий крикнув, панна глянула на Гаюру і, як мені здалося, штовхнула його ліктем. Гаюра замовк, але зараз же махнув рукою й почав знов:

— Все одно!... Наплювать!... я кажу, що у мене не з надземних сфер нав'язані такі переконання, а саме життя дало мені їх. Я весь, кожним атомом своєї істоти, кожним рухом, кожною думкою протестую, бо я борюся за *все* життя, а ти—за частину його, та й то за частину не життя, а за щось не життєве. Але тут і боротись нема з ким. Підожди, дай сказати!... З другого боку, коли взяти навіть продуктивність *моєї* боротьби і такого, що бореться за частину, то моя буде продуктивніша, ніж та... почекай!... через те, що я борюся, сказав би, на всі боки. Я хочу жити тілом, мені перешкоджають,—я борюся; я хочу жити думкою, серцем, на дорозі перешкоди,—я їх стараюсь зруйнувати. А ідеаліст?—Забравшись в „потоїбічний світ“, він може і не турбуватися про тутешній, щод ми справді й бачимо від ідеалістів; коли ж і виявляє якийсь протест, то просто рефлексивно, просто через те, що, на жаль, зроблений він не з надземного ефіру, а з звичайної, нашої, земної матерії. „Царство боже в середині вас...“ Ха-ха-ха!

— Цілком справедливо,—спокійно відповів довготелесий.— „Царство боже в середині вас“, і ніде більше. Не в зверхньому, розуміється, не в заробітній платні, не в театрі...

— Та-а-к?—іронічно протяг Гаюра.—А звідки ж візьметься у тебе це царство, коли не буде ні театру, ні книжок, ні тих, хто це робить, га? А ну дай, я посажу тебе в ізольовану кімнату і не допущу ні до театру, ні до людей,—чи буде у тебе без зверхнього нашого яке царство всередині? Буде царство, тільки у всякому разі не боже, а звіряче.

— Наївні аргументи!—сердито крикнув довготелесий.—Ти зовсім не розумієш ідеалізму...

— Підожди!...—не слухаючи його закричав ще голосніше Гаюра.—Я дуже добре розумію цю філософію, рабську філософію... Так, так, рабська! Філософія полохливих, філософія безсилах, хворих, філософія одчаю. Ця філософія придалась би в тюрмі, та й то не зовсім. Там ти, дійсно, повинен жити тим, що в тебе є

всередині, бо зверхнього вже нічого приємного не дістанеш. Там, справді, як не маєш свого „царства,“ то тобі—каюк! Але не треба... та подожди!.. але не треба забувати, голубе, що це царство знов таки є не що інше, як скомбінований *відблиск життя*, нашого, зверхнього життя, відблиск, який ти можеш як собі там хочеш комбінувати, але *головною, життєвою* ти не можеш викинути, бо після такої арифметики дістанеш нуль. О! Сього прошу не забувати. І, коли хочеш, то і з цього боку ти повинен повніше, ширше жити на волі, щоб мати краще „царство“ в тюрмі. „В середині вас!“... Мене страшенно дивує, як того не хочуть зрозуміти, що се „всерединне“ є неподільне від „зверхнього“, і навпаки, і що одне без одного не може існувати. Ні! коли ставити собі якийсь ідеал, то тільки *ідеал життя*, такого життя, щоб ти, прощаючися з ним, міг гордо сказати: „так! Я жив! Я жив гарно, дужо, корисно, справді жив!“

Само собою, що мені зараз важко пригадати точний зміст їхньої розмови, але я навмисно, щоб живіше було, переказую їхні думки в формі розмови. Може де-які думки я од себе тепер надаю їм, але пам'ятаю, що вони говорили на сю тему. Попережаю, що й далі так буду писати. Кому не подобається, хай не читає, але згадати все, з ріжних причин, просто не можливо.

Пам'ятаю, коли я слухав їх, в мені стояло разом де-кільки почувань. Перш усього, я яко-сь несамохіть дивувався з Гаюри. Я слухав його, і мені не хотілося вірити, що се говорить той самий Гаюра, який більшу частину свого перебування в гімназії просидів у карцері, який з своїх „колів“ робив хатки, якого я завжди ставив так нижче від себе, що доводилось немов аж нахилитись, щоб помітити його. І от цей Гаюра говорить такою мовою, якою б я не заговорив. Мені навіть не вірилось, що він це говорив щиро, не для мене, не на те, щоб напустити туману на мене. І разом з цим я пильно вслухався в їхню розмову і почував, що вони говорять щось нове для мене, нечуване, і як раз те, що мені треба. Алеж в цьому, що вони говорили, було для мене й таке, що проймало ніяковістю і тим самим страхом, що й у театрі. Ці слова „революціонер,“ „боротьба,“ ці паузи й крякання довготелесого наганяли на мене таке чуття, яке може бути у чоловіка, що йде біля зложеної міни. І мені хотілося й розпрощатися з ними, і послухати далі, хоті-

лось навіть вмішатись до розмови і показати, що мене не дивує серйозність теми. Крім того, гостра цікавість увесь час гризла мене, і хотілося дізнатись таки, чи то вони кидали ті прокламації. Я постановив: коли у них знайдеться хоч одна прокламація при собі, значить вони не кидали, бо це проти них доказ був би, як би їх заарештували.

Коли вони замовкли на хвилину, я подививсь собі під ноги і, яко, мога байдужим голосом спитав:

— А чи не знаєте ви часом, що то за прокламації сьогодні в театрі розкидали?... Я, знаєте, не міг дістати ні одної...

Вони не зразу відповіли, і це мене ще більш упевнило.

— Кажали, що соціялисти кидали...—додав я невинно.

— Хм...—посміхнувся довготелесий,—вжеж не жандарські ротмистри... Прокламації звичайні. Я дістав одну. Говориться там про страйк кравців, потім про те, що має бути ще забастовка де-яких робітників, ну, і просять допомоги у суспільства. Крім того подаються до уваги сьогочасні порядки в Росії, стан робочої маси, експлоатація цієї маси від капіталістів, пригнічений стан російського громадянина. Ну, розуміється, кличеться до самосвідомости, до боротьби і т. д... Та у мене, здається, повинна бути десь та прокламація...

В мене похололо серце, коли я побачив, що він починає своїми незграбними руками шукати по кишенях і щось бурмотіти. Гаюра й панна, наче це їх мало цікавило, мовчки йшли і дивились поперед себе.

— Ось...—знайшов таки довготелесий.—Нате, як хочете... Прочитайте...

Він простяг мені прокламацію й позіхнув. На улиці, крім ряда ліхтарів, одного сонного звощика коло якогось будинку та нас чотирьох, нікого не було, але коли я простяг руку і взяв той невеличкий шматок паперу, мені здавалось, що зо всіх боків на мене дивляться очі тих поліцаїв, що збирали в театрі прокламації.

Я зараз же попрощався з ними. Мені здавалось, що коли я пройду з ними ще з квартал, то папірчик той розірве мене в повітря. Як тільки не стало чути їхніх ступнів, я сягнув рукою до кишені, дуже зімняв нещасну прокламацію і, винявши її, роз-

правив пальці й випустив її на землю. Мені стало легше. Але зараз же я з жахом подумав:

„А що, як хто слідкував за нами і тепер знайде її?!“ Я озирнувся. Нікого не видно було. Вернувшись, я схопив зімнятий папер, розірвав його і почав дерти на дрібні-дрібні шматочки. Так ніколи, певно, не дерла своїх любовних листів Зрадлива жінка, як я ту прокламацію. Подерши, я розсипав її частинами по дорозі і, звернувши на другий бік ulиці, швидко пішов по порожньому тротуару.

Тільки одійшовши ступнів двісті я міг зітхнути повними грудьми. Я навіть аж усміхнувся з задоволення. Але воно хутко минуло, і я почув знов свою стомленість, нудьгу, які наче чекали, коли я зостануся сам, щоб з новими силами накинутись на мене.

Мені згадалися Гаюрини слова: „життя повинно бути повним, дужим і широким. Треба жити так, щоб, уміраючи, ти міг сказати: я жив!“ Мені стало досадно. Де він бачив таке життя? Де воно є? У кого? Гарні фрази, й більше нічого.

Але якась невиразна думка шопотіла, що, коли він говорив, значить, він щось зна про таке життя, зна, як зробити його таким. І хотілося наздогнати Гаюру й злістно, рішуче вимогти: скажи, де ти бачив таке життя!

Правда, як я прийшов до-дому, мені вже не хотілося нічого, крім одного: спати, спати, спати; лягти головою під подушку, відокремитись од усього і спати, не чути цієї нудьги і стомлености.

Дійсне, я заснув, спочив трохи, але спочив на те, щоб стомлений у-край мозок міг на другий день ворушитись, щоб невиразне й темне одягло певну форму думки, рішучої й невідступної.

Пам'ятаю, на другий і на третій день я не ходив до університету, а все ходив по ulицях, засунувши мало не до ліктів руки в кишені, і думав. Я думав до того, що іноді зупинявся, ставав серед дороги і мовчки дивився вперед. Опам'ятовувався я тільки тоді, як мене хтось штовхав із прохожих, або перед самим моїм лицем зупинявся який хлопчина у фартусі і дивився на мене веселими, насмішкуватими очима. Тоді я засоромлювався, ніяково дивився на прохожих, що йшли й озирались на мене, і поспішався звернути в який-небудь провулок.

Думи мої були ті самі, тільки в гострішій, болячішій формі. Мені вже було мало знати, що я живу дрібницями, мені вже греба було щось далі робити, шукати якоїсь допомоги.

Господи!—скільки я передумав у ті дні! Я, може, по десять разів думав про одне, копався в самих таємних закутках моєї істоти, червонів до сліз, жахався, каювся і... навіть почував якусь болючу, злістну втіху від сього копання.

Я мабуть за все життя не думав стільки, як у ті дні. І от, однієї ночі, лежучи на ліжку, я почув, що жити так більше не можу, що або застрелюсь, або збожеволю. Я мушу збутися цих оргій, нудьги цієї, свого сорому. Я мушу щось зробити, щоб вигнати з свого життя дрібницю, щоб могли не вважать на неї, коли вона траплятиметься мені на шляху життя, щоб почувти себе хоч раз дужим, живим, чистим.

Пам'ятаю, від такої постанови мені зробилось аж весело і легко. Я думав далі: коли життя є комплекс переживань, як каже Гаюра, коли ці переживання можна з допомогою великого людського розуму й волі зробити дужими, різно-манітними, то хто ж, яка ж сила може тепер примусити мене задовольнитись з нудної компанії Івана Кіндратовича або Глафіри Семенівни? яка сила може мене примусити не пити вина, не любити жінок, не читати книжок, яких я схочу? Хто може мені заборонити використовувати всяке жаттєве з'явище як найкраще для себе, коли я зрозумів, що так добре і так треба? хто?.. Перше я сам собі забороняв, бо я не знав, як я живу, бо перше не мав волі подумати про себе, а тепер... тепер инча річ. Перш усього я скину з себе владу моєї хвороби. Це насамперед, инакше ніяка постанова про инче не допоможе. Для сього ж треба тільки на перші часи дужий імпульс волі тай годі. Далі піде, як слід. Потім... потім я почну жити. Я почну вигонити дрібницю з життя моїх близьких людей і зроблю його кращим, дужчим. Для сього, розуміється, треба буде вести пропаганду серед сем'ї Івана Кіндратовича, але ж це дурниця. Доволі буде вияснити їм їхнє власне життя, доволі яскраво показати їм, чим вони живуть, як вони живуть, щоб вони жахнулись так же, як і я.

І я знов думав і знов жахався. Взяти хоч би Івана Кіндратовича. Це ж так дико, так страшно! Прожити 25 років у К. і виїздити з його тільки чотири рази, та й то двічі „по долгу

служби“! Прожити 40 років на світі і не знати, що таке натхнення, що таке життя. Чого ж це так?

Чого це так, що навкруги себе я бачив тільки буденні фізіології, буденні думки, кухонні бажання, егоїстичні, дрібязкові настрої? Чому у всіх російських письменників по всіх їхніх творах бачиш таку безнадійність, невилазну тугу? Чого герої їхніх творів (а вони ж з життя?) плачуть, жаліються, філософують на песимистичні теми і майже ніколи не кінчають добре? Чого ж це так?

Невже це так треба? Кому треба? На віщо? Кому це треба, щоб люди нещасливо женились і все життя гризлись проміж себе, ніби вони на те спеціально й брались? На віщо так треба, щоб навіть багаті нудились, жили дрібницями і знов таки жалілися на життя? Яка ж тут логіка? Де ж те справжнє життя? Не в халабудках же бідоти, не в голоді й холоді? Коли ж і у цих немає, то де ж воно, де?!

І я думав і знову жахався: як ці люде не подумують про те, як усе це дико, шкодливо, нерозумно! Вони ж знають, пишуть же про те, що життя погане... кого не спитай, всяк же жаліється,—чого ж вони не подумують, щоб змінити це життя, щоб інакше почати жити? Можу ж я, окрема людина, постановити се і завтра вже жити інакше!

Так я думав тоді, наївно вірючи, що досить схотіти, і все зробиться з води: що можна почати жити інакше, не обновившись, не передягшись до голого тіла в нову одягу думок, бажань, інтересів, не переродившись до коріня.

Я думав, що вашу товсту, випещену поколіннями буржуазну шкуру можна змити сентиментальною сльозою!

І знов кажу, що не думаю вас розжалобити цією сповіддю,— не для вас я пишу її, а для тих, чію шкуру ще можна змити, в кого ще не атрофована потреба дійсного життя, кого ви готуєте „в люде“.

„В люде!“ О, тупі, сліпі ви—не люде! О, як я ненавижу вас тепер, яке величезне чуття злости кипить до вас! Злодій, що краде весь мій маєток, не такий мені ворог, як ви! Бо він краде частину моїх сил, а ви вкрали, ви пограбували 25 літ мого життя! Ви 25 літ муштрували мене по ваших школах, гімназіях.

університетах, 25 літ ви мняли, стискали мою душу статутами, правилами, брехливими науками! Я знаю, ви *щиро* готували мене „в люде,“ що й казати! Ви щиро забивали мені розум тим, що могло задержати його розвиток і ніколи ніде нікому не потрібно; ви щиро вбивали в мені всякий нахил до самостійности, ви з ширим жахом старалися викорчувати всякий сміливий напрям думок, ви з щирою любов'ю примушували моє дитяче серце при звичаюватись до брехні, страху, згортатись в маленький, поганенький шматочок висклого м'яся! Ви ніжно віднімали у мене золотий, запашний кубок життя і замість нього підносили... смердючий каламарь, за який я мусів розбити цей кубок!

Ви розважали мене тим, що я *ютуксь* тільки до життя, що воно буде попереду. Де ж воно?.. Чотирі шклянки Івана Кіндратовича плюс Глафіра Семенівна? Мішанина з монастиря й публичного дому?

Та чи ви ж дали мені хоч що-небудь за ці 25 років? Чи дали хоч якусь зброю до боротьби за істнування, крім грошей? Чи я можу хоч ступінь зробити без цих *чужих* сил, які звете ви *вашими ірішми*? Чи дали ви мені хоч любов до науки? Чи навчили мене дивитись на себе, як на *члена* суспільства, а не його паразита? Я ж темний вийшов з вашого навчання! Я не знав навіть, з чого складається мій організм, з чого складається той організм, частиною котрого був я! А хіба я знав хоч те, що слухав в університеті? Хіба я *любив* те, хіба люблять його всі такі, як я! Нащо? Кожний з нас знає, що тому, хто йде „в люде,“ треба від університету тільки папірчик та й то переважно „для проформи.“ Що ж ви дали мені за ті *найкращі* роки мого *єдиною ж на все* життя?!

О, ви що готують вас „у люде,“ бережіться! Бережіться, бо як станете „людьми,“ як уздрите себе, то страшно затруситься, але загину не струсите вже, бо будете гнилі до коріння. Гляньте ж тепер, дужим, сміливим оком погляньте вкруг себе, могучим поривом струсіть з себе тьму і радісно кидайтесь до бою за справжнє, жгуче, широке життя! Подумайте ж: життя лиш одне, і не там, не у „людях,“ а в нас, в молодості, круг нас. Не бійтесь: „раб, що зриває кайдани, не губить нічого, а здобуває цілий світ!“...

(О, боже! Вони навіть не дають мені писати, не дають дорвати останню нитку, що прив'язує мене до них. Вони турбуються за моє здоров'я, вони бояться, що від їх утіче посаг, і Люся зостанеться з самим піаніно... Прийшов лікарь... Мушу кидати...)

3.

Завжди я прокидався з якоюсь неохотою, ніби весь організм мій питався: нащо вставати? Але на другий день після тої постанови я прокинувся з якоюсь бадьорістю, жвавістю й охотою. І вмиваючись і п'ючи чай, я все думав про постанову і почував, що навіть звичайна стомленість і млявість поменчали трохи.

Але, думаючи, з чого мені почати свою пропаганду між „близькими,“ мені, пам'ятаю, зробилось якось чи то скучно, чи то досадно. Надто ставало мені нудно, коли я дивився на біляве, байдуже лице Івана Кіндратовича і на його шклянку. І, згадую, що, того ж таки ранку, я вперше почув до його в собі щось злісне й вороже. Він нічого не казав до мене (він, сами знаєте, сільше мовчить, ніж живе), не зробив мені нічого неприємного тоді, а тим часом було досадно і неприємно дивитись на його.

Збираючись іти в університет, я попрощався зо всіма (я мав, пам'ятаєте, звичай, виходячи кудись на хвилину, прощатись так, ніби виїзду до Америки), шарнув ногою перед дамами і підійшов до Котіка, яку держала на руках Таня (покоївка). Обцілувавши Котіка, я схопив її маленьке пухкеньке рученя, поторсав і, випускаючи, промовив:

— Здається, зо всіма попрощався? Ну, до побачення!

— А з Танею?.. а з Танею?—закричала Котік, простягаючи до мене ручки й пацаючи ніжками.

— З Танею потім...—посміхнувся я і вийшов.

Але одягаючися в сінях і дивлючись на Таню, що стояла й чекала, щоб заперти за мною двері, я подумав:

„А Таня хіба не така ж людина, що не можна попрощатись з нею?“ Застібуючись, я знов глянув на її маленьку, граціозну фігурку з лукавим, веснянкуватим, гостреньким лицем і

почув, як мені забилося од якоїсь надзвичайної думки серце; потім я почервонів, не знати чого озирнувся і... одважився.

— До побачення, Таню!—сказав я якимсь не своїм, придушеним голосом і простяг їй руку.

Таня здивовано подивилась на руку, не розуміючи, нащо я простяг її. Йй, очевидячки, й на думку не могло спасти, що я простяг її на знак вітання.

— Що ж ти не хочеш мені йй руки подати?—роблено-весело промовив я.

Вона зрозуміла, але як зрозуміла: озирнувшись теж, схопила мою руку, дуже потягла мене до себе і, зробивши непристойний рух, одіпхнула йй весело засміялася. Потім хутко озирнулася і, моргаючи на злегка одчинені двері в вітальню, прошепотіла:

— Там панночка! Як побачать, то буде вам... Ха-ха-ха!

Вона мала страшенно поганий звичай якось смаковито реготатись, коли її зачіпали мужчини.

Мені стало соромно і я, не виясняючи їй свого справжнього наміру, вийшов з сіней і помалу почав зіходити по сходах. Нудьга, злість глухо загарчали у грудях і прогнали те бадьоре, що так несміло почало було ворушитись. Я зрозумів, що я зробив зайву дурницю, дрібну, незначну, але річ не в великості а в тому, що від сеї дурниці я відразу зневірився, що від сеї дрібниці оцей сором і досада будуть уже цілий день стояти мені в грудях. Річ в тому, що я не те робив, що треба, не так навіть робив те, що зробив.

— Василю Петровичу!—раптом почув я за собою Люсін голос. Я озирнувся. Вона йшла по тротуару, ліниво похитуючи станом і держучи під пахвою якусь книжку, на ході поправляла на голові брилик; очевидячки, одягалась поспішаючись. Я зупинився.

— Я згадала, що мені треба в бібліотеку...—пояснила вона, рівняючись зо мною.— Ви в університет?

— В університет.

— Підем разом, нам по дорозі.

На носі їй було пенсне, через яке вона дивилась на мене, як потім я пригадав собі, надто пильно йй серйозно. Але я тоді не помітив того.

— Чого у вас така кисла фізіономія?..—раптом кинула вона і, одвернувши від мене лице, приплющивши очі, як короткозора, стала дивитись на прохожих.

— А чого ж їй бути солодкою?—дійсно кисло, мабуть, осміхнувся я.

— Але й кислою нема чого. Здається, навпаки...—тим самим тоном сказала вона.

— Не знаю... Видно, життя видається не райським яблучком, а кислицею...

Вона повернула до мене голову, оглянула мене здивовано насмішкуватим поглядом і, зневажливо посміхнувшись, одвернулась.

— Чого ви смієтесь?—почервонівши, спитав я.

— Того, що смішно... і нерозумно...

Треба пояснити, що манера розмовляти у неї дуже чудна: силкуючись виявити себе для оригінальності отвертою, прямою людиною, вона вживає до сього дуже прості способи: зневажливо кривить губи, говорить „брехня,“ „нікчемна ви людина“ і т. д. Коли ви їй скажете, що вона без усяких підстав лає вас, вона посміхнеться і скаже з погордою: „ага! не любите правди?“ І це все з страшенною самовпевненістю. Сперечатися з нею—все одно, що товкти воду в ступі,—бо для неї не існує ні логіки, ні фактів, нічого. Згожуватися з нею—це все одно, що посадити її собі на шию і підлягти її деспотизмові, дрібному й холодному. Я це знав і не дуже сперечався як заходила між нами яка суперечка, хоча знав також, що сею пасивністю добра собі не добуду.

Але тепер мені хотілося сперечатись, хотілося говорити.

— Чого ж нерозумно?—знов спитав я.—Через те, що я ношу студентську тужурку, життя повинно бути медовим?

— Нерозумно.

— От, як бачите!

Мені стало досадно і в грудях заворушилось бажання сказати їй щось гостре, неприємне і правдиве. І я почав їй говорити все те, що продумав ці дні.

Слухаючи мене, вона кілька разів дивилася на мене здивовано й зневажно, і це надавало моїм словам ще більше злісного запалу. Але далі вона стала серйозніща. Мені здалося,

що вона починає переконуватись, і досада моя оступилась кудись, і захотілось говорити ніжно, м'ярко; але вона зараз же „дала мені од-кошà.“ Коли я кілька раз сказав їй „ти,“ вона холодно, не повертаючи голови, промовила:

— Тільки без ніжності!... Можна й без „ти...“

Мене це вколело і я загубив був нитку думок. Але зараз же згадав і заговорив знов, хоча й без „ти,“ але все-таки палко.

— Перейдіть на правий бік!—раптом незадоволено перепинила вона мене.—Терпіть не можу, коли хто йде ліворуч. Досі не навчились ходити зо мною!..

Я знов забув, що говорив і, перейшовши на правий бік, вже довше ловив загублену нитку. Заговорив знов, але вже з менчим западом.

— І от тепер у мене головна думка—якось инакше жити... Як, я й сам не знаю... Ви думали коли-небудь про це, Люсю?

Люся раптом підняла руку до брилика, затримала трохи ходу і, подаючи мені книжку, промовила:

— Подержте...

Потім нахилила трохи голову і, піднявши обидві руки догори, ледве ступаючи, стала пришпилювати шпильками брилик. Я взяв книжку, прочитав заголовок якогось французького роману, подивився вздовж улиці і знов похилився. Говорити мені вже більше не хотілося. Люся пришпилила брилик, взяла у мене книжку і, поправивши пенсне, приплющивши очі, важно попливла далі.

— Ну, що ж ви змовкли?—сказала вона, почекавши і подивившись на мене насмішкуватим поглядом.—Я слухаю, ваші... ваші пессімістичні сентенції... Це у вас раз-у-раз буває після палких обіймів з покоївками?—вмить додала вона инчим, сухим і злістним тоном.

Мені йкнуло й захолинуло в серці.

„Бачила!“

Я почув, як мені стало гаряче на щоках і на лобі й як прилила й заграла на них кров.

— Які обійми?—промурмотів я.

— Чого ж ви почервоніли?—холодно крізь зуби промовіла вона, пильно й зневажливо дивлячись на мене.—Соромно?

Я, як дурень, мовчав. Мене просто придавив такий наслідок мого чистого наміру.

— Погано...—проговорила знов крізь зуби Люся.—Тим па-че погано, що покоївка ця служить у нас, у мене. Після цього я навіть дивуюсь, як ви смієте ще дивитись мені в вічі... Дивуюсь!

— Люсю!—скрикнув я зупиняючись і благаючи дивлючись на неї; але вона насупила свої золотисті брови й суворо сказала:

— Я вже вас прохала обходитись без ніжності. І ще про-сю поводитись коректно. Ви звертаєте на нас увагу.

Це мені нагадало, що ми на улиці.

— Ольго Іванівно!—тихіше вже заговорив я.—Коли ви хоч раз вірили мені, то повірьте й на цей раз моему чесному слову, що це не обійми були, що це... це зовсім не те було... По-слухайте!..

Я хутко, захлиплюючись, оповів їй, як все це вийшло, як мені самому це неприємно, як мене вражає її зневага. Я говорив довго й палко, але видно було, що вона не вірила мені, не до-пускала навіть думки, що з покоївкою можуть бути якісь інші відносини. Не вірила й сердилась, але сердилась не за те, що я такий поганий, що ображаю наше „кохання“, а за те, що Таня —покоївка, та ще її покоївка.

Мені стало нудно-нудно й тупо-байдуже. „Не вірять, то й не треба,“—думалось мені. Я вже бачив, що ніякі розмови, нія-ка філософія, ніякий крик справжнього болю душі не збудить сю порожню, пишну панну від її болотяної сплячки.

Біля університету ми розійшлись,—вона пішла далі, а я постояв коло воріт і пішов улицею.

В мені в середині почало підійматись щось злістне, протес-туюче, рішуче. Хотілося щось таке зробити дике, на злість комусь.

В той мент як раз я йшов повз той будинок, де жив граф. У його раз-у-раз можна застати компанію за картами або оргією, і перше я обминав його, але тепер аж зрадів і рішив неодмінно зайти. Граф—мій товариш з гімназії і справжній граф Корчин-ський.

Коли я ввійшов у першу од сіней світлицю (він наймає половину одноповерхового флігелю з трьох світлиць)—з другої чувся гомін кількох голосів.

— Хто там?—почув я лінивий тенор самого хазяїна.

— Свої...—одповів я і, скинувши пальто, ввійшов до їх. За ломберним столиком сиділа компанія: граф, Бузько, Соколов і якийсь чорний незнайомий мені студент. Навкруги був звичайний розгартіяш, який буває там, де довго грають у карти: валялись недокурки, лежали на кріслах і канапах тужурки й піджаки, скрізь стирчали пляшки й шклянки з пивом і вином, під ногами був цілий смітник, а в повітрі хмарою стояв дим. Все, як слід.

— А! Ваше превосходітельство!—скрикнув Бузько, простягаючи мені через плече руку. (Мене наші земляки називають „вашім превосходітельством“ через те, що знають про мою посаду через протекцію). Я поздоровкався зо всіма, познайомився з студентом і став біля Бузька.

— Ну, превосходітельство, як живем?—пильно дивлячись собі в карти й щось вираховуючи, проговорив він. Подвизаємось?

— Як то?—не зрозумів я.

— Маленька бубночка...—зітхнув Бузько і подивився на партнерів. Ті зараз же уткнулися в свої карти.

— Подвизаємось, ваше превосходітельство? а?—ніжно обнімаючи мене лівою рукою з картами й пригортаючи до себе, повторив Бузько.

— Подвизаємось...—в тон йому одповів я.

— В університеті був? Що там? Ми, братіку, тут уже другі сутки подвизаємось... Профессора не скучають за нами?

— Не знаю...—сказав я.—Я вже чотирі дні не був там.

— З нами хрестна сила!—одсахнувся від мене здивовано Бузько і перехрестився картами.—Що я чую?!

— Пас!—лаконично кинув граф. Бузько вмент зробився серйозний, розправив карти як віяло і насупив брови.

— Сім жира...—позіхнув незнайомий студент.

— Чирва...—бовкнув Маруся.

(Соколова ми зevamo „Марусею“ ще з гімназії за його високий, тонкий стан, за дівоче, ніжне лице з блакитними, мрійними очима і кротку, делікатну натуру; правда, він завжди мов-

чить і тільки пильно й ніжно слухає того, хто говорить; але п'є багато і майже ніколи не впивається. І тільки як почне хапати щітки, столові ножі, палиці і прохати пофехтувати з ним, тоді тільки можна впізнати, що Маруся „в градусі.“)

Бузько ще більше насупився, покусав замислено свою борідку, глянув на партнерів і, стиснувши плечима, промовив:

— Вісім бубночки... Нічого не зробиш... Так-то, ваше превосходітельство... Так ти справді не був в університеті? Чого ж то?

— Не хотів, та й не був.

— А лекції?

— Плювать і на лекції.

Теперь навіть Маруся здивовано глянув на мене, а Бузько аж одсунув стільця, серйозно обдивився мене і мовчки питаюче подивився на товаришів.

— Еволюція в царстві чорнилоядних!—добродушно посміхнувся граф і, звернувшись до мене, хитнув головою позад себе й сказав:

— Може хочеш випити?—там усе є... Горілка, пиво, вино.

— Ну, де ж таки!—засміявся Бузько.—Ще що вигадай... Та його нареченна як довідається, то моментально в кишеню сховає. То—баба серйозна... Хм, „випити!“

Я зробив самий байдужий вигляд, обійшов Бузька і, підійшовши до столика, що заставлений був пляшками і тарілками, налив собі велику чарку горілки. Не дивлячись ні на кого, перехилив її, глитнув і навіть не зморгнувши від того ласкудного, холодного почування, яке пройшло по мені, почав чимсь закусовати.

Компанія, крім незнайомого студента, аж застигла від дивування. Але я, не вважаючи ні на їхні крики, ні на гратуляції, налив знов і випив. Почування вже, пам'ятаю, було не таке гидке. Потім, пам'ятаю, я скинув з себе тужурку, запалив цигарку (хоча я не курю) і засміявся. Мені стало так якось тепло, гарно.

—Пхі!—думав я.—Плювать мені на всяких наречених! Життя повинно бути повним, дужим і широким... Не чернець же я, справді. Вино, женщины, карти... Це ж і є життя... Вони ж цим і живуть... І от же щасливі. Чого ж я мушу киснути?

У світлиці зробилось моторніше. Ради такого казусу вони навіть покинули на час карти і постановили всі випити зо мною.

Я сміявся, базікав, реготавсь і почував себе гусаром. Хотілося сісти верхи на стілець, цигарку в зуби—і смали цінічні анекдоти! Хотілося в карти грати, до дівчат їхати.

— Лий!—кричав я.—Бузько, не будь бабою! Пий!

— Ха-ха-ха! — реготався Бузько.—Диви, який молодець став!.. А нареченна? Сховає, брате, в кишеню, то там тобі й каюк...

— Сашко, зо мною...—ніжно нахилився до мене Маруся. Він нічого не п'є, крім горілки і я теж наливав горілки і пив з ним. Потім пив з Каменюком (незнайомий студент), з графом; пив вино, пиво, горілку.

— Катай його!—гороїжився я на весь флігель.—Не хочу, і не треба!...—Плювать!... Я тепер, панове, постановив жити, а не киснути. Годі!... Життя повинно бути повним, дужим... і.. дужим... Це—свята правда! Давай у карти грати... Ба-банк!.. Я ставлю десять рублів. На жирову даму десять рублів!

Здається, я й грав тоді, не пам'ятаю добре. Пам'ятаю, що спочатку мені було дуже гарно. Мене наче здіймала якась дужа хвиля і несла кудись у височінь, і так холодно-гарно замірало серце. Але де далі, мені почало ставати гірше: дуже, хороше десь счезло, руки й ноги стали важкі, в животі почало щось неприємно хвилюватися і від сього по всьому тілі проходило холодне, тяжке почування; в очах стояв туман, і шкура на лиці й руках здавалася чужою й чудною. Я був п'яний на своїм віку тільки двічі, та й то не дуже: раз на розговінах у директора гімназії, а вдруге, як скінчив гімназію, після роздачі „аттестатів зрілости.“ Але ні в той, ні в другий раз я не почував такого, як тепер. Мені то здавалось, що я летю в якусь безодню догори ногами, і ставало холодно, то наче здіймаюсь до самого сонця, і гарячий піт обливав мене з ніг до голови. Нарешті мені стало цілком погано. Пам'ятаю як крізь сон, що мене кудись водили, над чимсь нахилили, було дуже погано, потім полегчало. Далі я вже нічого не пам'ятаю. Здається, вже несли кудись потім і хтось ніби лаявся і сердився, а хтось реготався.

(Далі буде.)

Невдячний кінь.

Хто в воза коней запряга,
То гречно їх не просить.
Та добрий пан сказав, що вже
Того порядку досить.
І зануздавши раз коня,
Він став питати в його:
«Чи вас у-корінь запрягти,
Чи з боку—і з якого?
Коштовні віжки почепить,
Чи з простої сириді?
У голу руку взять батіг,
Чи брати й рукавиці?»
Та мабуть кінь невдячний був,
А то й дурненький може,
Бо на ласкаві ці слова
Він одповів негоже:
«Язик ваш любо так брентить,
Як добрії цимбали.
Але було б мене спитать,
Як ще не зануздали.
Я знаю—віжки всі цупкі
Чи з шовку, чи з ременю;
Батіг усякий дошкуля,
Як вам попався в жменю.
Та й ще скажу: як чорт-віть-що
Я тут возити маю.
То краще б я не запрягавсь
Ні в корінь, а ні з краю».

В. Сивенький.

Національна та інтернаціональна ідея.

А. Бебеля та Е. Пернерсторфера.

ПЕРЕДМОВА.

Багато вже говорено про національну справу. Воно й не диво: минаючи вже науковий інтерес до питання,— такі держави, як Австрія, Росія, Турція, де ніколи не припиняється колотнеча між національностями, завжди дають зачіпку до такої розмови. І доти не перестануть люди про се говорити, доки буде на світі хоч одна пригнічена національність.

Останніми часами знову про се заговорено голосніше і сього разу вже серед соціалістичної преси. З відомих мені авторів дуже цікаві думки виявили німецькі соціал-демократи. Цікаві сі думки й сами собою, а ще більше, як глянути на їх у історичній перспективі.

Один зї цих німецьких авторів, відомий соціал-демократичний депутат австрійського парламенту, Пернерсторфер правдиво зазначає, що серед німецької соціал-демократії здавна дивилися люди ворожим оком на кожне національне почування, мов би на який гріх проти інтернаціоналізму, і погляд сей додержався й до нашого часу.

Через що так сталося,—видно буде, коли ми поглянемо на те, як дивилися на національні справи ті люди, від яких вийшов соціалізм у Німеччині і які дали напрямок усьому дальшому його рухові.

Уже р. 1848-го в „Комуністичному Маніфесті“ Маркса та Енгельса було написано: „Робітники не мають рідного краю“. Се було правдою стільки, скільки робітники не могли користуватися з тих матеріяльних та духовних благ, які їх країна мала за-для

всіх інших класів громадянства. З цього одначе можна було ще й не робити ніякого антинаціонального виводу, і здається, — „Маніфест“ його й не робив, бо далі там говориться, що як запанує пролетаріят, тоді „в тій мірі, в якій один індивідуум не зможе вже експлуатувати другого, не буде й одна нація експлуатувати другу. Вкупі з антагонізмом класів серед нації впаде й ворогування націй проміж себе“. (II-й розділ „К. М.“).

З цього можна було виводити тільки одно: так саме як кожен індивідуум, так і кожна нація має право жити, бути незалежною і розвивати свої національні сили, і треба тільки, щоб між націями, так саме, як і між індивідуумами, зникло ворогування.

Але цьому неминучому виводові цілком суперечило те, як ставилися автори „Комуністичного Маніфесту“ до окремих націй. Вони дуже обороняли національні домагання італіянців, венгрів, поляків, а за національні вимагання німців стояли так щиро, „що їх“ — каже Каутський, — „можна було б уважати за німецьких патріотів, як би вони р. 1870-го не обстади за Французьку республіку проти імператорської Германії“ *). Та в той же час вони раз-у-раз дуже гостро й неприхильно виступали проти національних змагань недержавних слав'янських націй (окрім поляків) у Австрії, в Турції, в Росії. Напр., як р. 1848-го, на панслав'янському конгресі в Празі, Бакунін виступив з маніфестом, вимагаючи незалежності всім слав'янським народам, К. Маркс не помалу гримнув на його у своїй „Новій Рейнській Газеті“:

„От би було добре“ — каже він — „як би кроати, пандури та козаки (sic!) стали авангардом європейської демократії, як би заступник Сібірської Республіки подав вірчий лист у Парижі! Звісно, блискуча будучина; але щоб європейська демократія сього дожидалася, — того не вимагатиме навіть найпалкіший прихильник панславистів. До речі саме зауважити: ті нації, що їм незалежності вимагає маніфест, визначалися яко особливі вороги демократії. Знов кажемо: окрім поляків, москалів, а також слав'ян турецьких, жаден слав'янський народ не має будучини, бо не має найпотрібніших історичних, географічних, політичних та промислових умов, щоб самостійно існувати і розвиватися.

*) Каутський, Нашъ взглядъ на патріотизмъ и войну, пер. Л. Неманова (Спб. 1905), стр. 6.

„Ми знаємо тепер певне де позбірались вороги революції — в Росії та по австрійсько-слав'янських країнах. І ніякі балачки та покликання на невиразну демократичну будувину цих країн, ніщо не перешкодить нам поводитися з нашими ворогами як із справжніми ворогами.

„І коля Бакунін на останці виголошує: „справді слав'янин не тільки не повинен утратити, а навпаки—повинен виграти! Вже ж він має жити! Ми також житимемо. Доки повставатимуть навіть проти найменшої частини наших прав, доки є хоч одна частина відірвана та відрізана від нашого спільного тіла, ми боротимемося, запекло боротимемося до загибну, аж поки нарешті слав'янство стане великим, вільним, незалежним!“ і як що революційний панславизм каже це навсправжки, то там, де здійснюється питання про фантастичну слав'янську національність, що в боці лишає революцію,—там ми знаємо що робити.“

„Тоді боротьба, „крівава боротьба до загибну“ з слав'янством, що зраджує революцію, *зубна боротьба і террор, не вважаючи ні на що*,—цього треба не в інтересах Німеччини, а в інтересах революції“. *)

Абсолютичний утиск по централізованих державах гнітив і мордував нещасні недержавні слав'янські народи, які боролись за право жити й розвиватись. І Маркс „в інтересах революції“ стає проти зневолення за утисника і думає, що тих утисків ще мало, що треба ще „крівавої боротьби і террору, не вважаючи ні на що“, щоб винищити слав'янство!!... Більшої суперечности з тим місцем „Комуністичного Маніфесту“, в якому говориться про визволення націй, трудно собі й здумати! **).

*) Цітую з книжки: „В. А. Поссе. Національна автономія та все-світня федерація“. Львів, 1905 (бік 3—4). Книжка ця є український переклад одного розділу з книги Поссе: „Какова должна быть программа русской рабочей партии“. Переклад мусив подекуди виправити.

**) Не сам Маркс так вороже поглядав на слав'янство: і тоді й пізніше німецькі соціал-демократи виступали проти „варварської, розбишачької“ слав'янської погоди—див подробиці в „Громаді“, 1878, № 1, бік 91; таке робив навіть Лібкнехт—див його брошури: „Zur orientalischen Frage oder soll Europa kosakisch werden?“ та „Die Orientdebatte im deutschen Reichstag“.

З усіх слав'ян тільки один нарід завжди мав ласку в німецької соціал-демократії—польській. І Маркс, і Енгельс, і Лібкнехт завжди виступали в оборону Польщі і вимагали за для неї державної самостійности *). Марксів німецький гурт приставав до польського руху 1863 р., а Маркс навіть клопотавсь про окремий німецький легіон на поміч повстанцям (за допомогою від вигнаного брауншвейгського герцога) **).

Можна було б радіти, що хоч один слав'янський недержавний народ мав ласку у ватажків німецького соціал-демократизму, як би тільки ся ласка не віщувала неволі иншим народам. Бо й справді: обстаючи за державну незалежність Польщі, німецькі соціал-демократи завжди розуміли Польщу не етнографічну, а історичну, а се значило, що право на незалежне національно-політичне життя признавано тільки за польським народом, але в дні-мано його в тих народів, що колись були частками історичної Польщі—у литовців, білорусів, українців... І дивна річ: згадані соціал-демократи в польському питанні мов би навмисне заплющували очі на факти. Напр., р. 1875-го в Лондоні було два бенкети на спомин про польські повстання 1863 та 1831 рр.***). Вже на першому бенкеті один з ораторів, д. Судзиловський, зауважив, що народ часто йшов проти повстанців, бо „польська революція (1863) була революцією шляхти, а не народу“; на другому ж бенкеті *поляк-робітник* Якубовський просто сказав, що революція 1831 р. була „панська“. Але слова обох ораторів проминули так, мов би їх і не казано. За те на першому бенкеті Маркс сказав промову, вимагаючи, щоб „відбудовано було Польщу“ (яку—істо-

*) Див. статті: „Рада франкфуртська про польське питання“ Маркса (Нова Рейнська Газета 1848), „Клас робітничий і польське питання“ Енгельса (The Commonwealth 1886), „Польська прокламація 11 червця 1874“ його ж (Volksstaat 1874) та „Відбудування Польщі“ Лібкнехта („Demokratisches Wochenblatt“ 1896). Див. також польську збірку цих статей: „Marks. Engels. Liebknecht. Odbudowanie Polski. (Zbiór artykułów o kwestyi polskiej)“, Lwów, 1904).

**) Див. про це: „Исторический Вѣстникъ“ 1881, № 1, 80, записи Лапинського; ще Драгоманова „Историческая Польша и великорусская демократія“ (1882), 257.

***) Див. про се: Драгомановъ, Истор. Польша и великорусск. демократія, 307 і далі.

ричну, чи етнографічну оратор не сказав, але, звісно, ту, за яку було повстання 1863 р.); на другому ж бенкеті читано заяву Маркса й Енгельса про „потребу незалежності Польщі“, як одного „з основних каменів визволення європейського пролетаріату“. Яким робом з „панських“ повстаннів і з відбудування історичної Польщі могло вийти „визволення європейського пролетаріату“— се було таємницею обох згаданих авторів, яку вону вони ні тоді, ні потім нікому не виявили.

Треба одначе сказати, що німецькі соціал-демократи ставилися таким робом не до самих недержавних слав'ян. Той же Маркс, закликаючи німців до війни з Данією з приводу Шлезвіг-Гольштинії, мокрим рідном кидається на всіх скандинавів:

„Право Німеччини проти Данії—право цивілізації проти варварства, поступу проти неруху. Коли б навіть існувала яка угода з Данією, що дуже непевне, то се право важніше від усіх умов, бо це право історичного розвитку.

„Данці — то народ, що цілковито залежить од політичної, промислової, комерційної та літературної Німеччини. Відомо також, що дійсна столиця Данії не Копенгаген, а Гамбург, що Данія всі літературні та й життєві засоби позичас у Німеччини, що навіть уся література данська, виключаючи Хольберга, — мізерний переказ німецької. Хоч яка з давніх давси безсила була Німеччина, все ж вона може бути цілковито задовольнена з того, що скандинавські нації, а надто Данія, підпали під її панування і що як порівняти з їми,— вона поступова і революційна. Скандинавізм—то форма, через яку норвежці та шведи підтримують Данію проти Німеччини. Скандинавізм то тільки захоплення жорстокою, брудною, піратською, старопівнічною народністю, що має звичай усі свої чуття перетворювати в слова і вчинки, а саме нечесне поведіння з жіноцтвом, безперестанне піяцтво, люту скаженість поруч із плаксивою сантіментальністю. Війна проти Данії—то справжня революційна війна“ *).

„Право цивілізації проти варварства“— гарні слова, як що тільки їми не підписуються смертні присуди цілим націям. А то

*) Цітую з згаданої вже книжки Пессе, бік 5-й. Переклад подекуди поправляю.

Маркс засуджує їм на смерть слав'ян та скандинавів, а урядові авантюристи англійські, німецькі та інші, на підставі того самого „права“, винищували й винищують по за Європою цілі народи, щоб одняти в їх землі, і доходять до такої жорстокости, що від неї серце холоє. І коли, наприклад, сьогоднішні німецькі соціал-демократи повстають у парламенті й у пресі проти таких злочинств агентів германського уряду, то ці агенти могли б їм одказати: „Панове! ми винищували якихсь там негрів — то правда; але ж се дійсно дикі народи; а в вашій літературі найповажніші ім'я підписували заклики до „згубної боротьби і террору, не вважаючи ні на що“—проти націй культурних: проти слав'ян, шведів, данців, норвежців!“

Незгірше за Маркса говорив і Лассаль. Р. 1863-го він писав, що дуже зрадів, прочитавши в одного прусака слова: „я сподіваюсь дожити ще до того часу, коли спадщина від Турци принаде Германії і коли полки німецьких солдатів або робітників стануть на Босфорі“. Далі Лассаль каже: „Я признаю право національности тільки за великими культурними націями, а не за расами, бо ціх усе право тільки в тому й єсть, щоб ті їх переробляли й розвивали далі“ *).

„Право бути переробленим і розвигим далі“ — для потреб того, хто переробляє, звісно. Інтересне „право“! І таке саме гарне, як „право“ карася бути смаженим у сметані і „переробленим“ для потреб того, кому хочеться карася ззісти! І що то є „велика культурна нація“? Чи, напр., німці спокон-віку були „великою культурною нацією“ і не було такого часу, коли їх можна було назвати (як називає Лассаль) „расою“? Адже кожна з тих „рас“, про які говорить Лассаль, як що їй поспріяють обставини, може зробитися з часом „великою культурною нацією“ — так саме, як нею зробились німці. А коли так, то де ж ті певні прикмети, які давали б

*) „Ich vindicire das Recht der Nationalität nur den grossen Cultur-Nationen, nicht den Rassen, deren Recht vielmehr nur darin besteht, von jenen assimilirt und entwickelt zu werden“. Тут же Лассаль каже, що він „найрішучіший ворог федеральній державі і такий же прихильник до унітарної“. — „Briefe von F. Lassalle an C. Rodbertus-Jagetzow. Berlin, 1878, боки 56—57.

змогу розібрати, що оця народність є „карась“, а ся — „велика культурна нація“ і має право „карася“ „переробити“ й звісти?

Та поки теоретики німецького соціалізму і проповідники рівності всіх людей і визволу зневолених оповіщали ворогами всі ті народи, які не підходили під їх мірку культурности й цивілізації, та підписували їм смертні присуди, сами ці народи не тільки не йшли смажитися на сковорідки державних кухарів — народів німецького, турецького, чи ще якого, але уперто боролися за своє життя і здобували собі все більше та більше прав. Болгари й серби досягли, що мають свої держави, скандинави виявили надзвичайну здатність до культурного розвитку, видали літературу, якою цікавиться весь світ і можуть теж обвинувати німців за „безперестанне піяцтво“ з більшим правом, ніж це робив що до їх самих Маркс; так саме й недержавні слав'янські народи не покидали боротися за своє національне існування, і чехи або українці збільшили в великій мірі свої національно-культурні придбання. Все показувало, що ці народности не тільки живуть, але й *будуть* жити, що їх плебейських мовам судився ще довгий, гарний і широкий шлях і почесне місце в світовому концерті.

Інакше й бути не могло. Поки література й наука були ділом і потребою невеличкого панського гуртка, доти вони могли задовольнятися хоч бй й латиною: пани мали досить грошей і досить гулящого часу, щоб її навчитися. В європейській державі XIX віку панство й буржуазія, хоч вони були й недержавної народности, завжди знали державну мову, бо мали змогу навчитися її по гімназіях та університетах. Зовсім у иншому становищу були міські робітники і дрібні сільські хлібороби. На науку чужої мови вони не мали часу; та і взагалі, з багатьох причин, замінити у сотень міл йонів робочого народу його рідні мови мовами иншими — операція цілком безнадійна. А тим часом свідомість цих класів зростала, література й наука, взагалі освіта де далі все більше й більше ставала їх потребою і вимаганням, — зрозуміло, що для всього цього можна було вжити тільки народніх, плебейських мов, яко єдино зрозумілих массам.

Так саме було й з мовою в суді та в адміністраційних органах. Панству й буржуазії легко було мати з їми діло й тоді, коли вони вживали державної мови, бо цю мову панство й бур-

жуазія знали. Але як робочі маси підвели голову та й схотіли, щоб і суд, і уряд говорили до їх так, щоб слухачі говорене розуміли, тоді народні мови не могли не добути собі місця й тут.

От через що плебейські мови пішли і йдуть де далі все дужче вгору. Через це й недержавні народи *мусили* культивувати свої мови, щоб вони могли зробитися органом літератури й науки, громадянського й урядового життя. А вкуні з своєю мовою кожний культивував усе те, що з мовою поєднано й з'язано і таким робом повстала неминуча боротьба кожної народности за своє національне „я“, боротьба, в якій показані вище причини завжди забезпечували перемогу, перемогу кожній народности, яка мала досить енергії, щоб завжди активно боронити своє право.

Не можна було не рахуватися з цим фактом і німецькій соціал-декратії, а надто в Австрії. Соціал-демократи не німецької національности, стоючи за соціалізм, стояли так саме й за національне право своїх народів. Перед австрійською соціал-демократичною партією стала подвійна альтернатива: або признати ці національні права і тим зберегти цілість і силу партії, або їх відкинути і тоді побачити, як єдина соціал-демократична партія в Австрії розпадається на кілька самостійних національних соціал-демократичних партій. На се останнє партія згодиться, звісно, не могла і признала автономію кожній національності спершу в партії (Вімбергський партійний збір 1897), а згодом і в державі, виступивши з федераційною програмою на Бернському (Брюннському) партійному зборі 1899 р. Ось резолюція того збору:

„Зважаючи на те, що національний нелад у Австрії єдине всякий політичний поступ і всякий культурний розвиток народів, що цей нелад поперед усього залежить од застарілости наших громадських інституцій і надто, що дальший протяг національної суперечки є одним з тих способів, якими пануючі класи забезпечують собі панування і раз у раз перешкоджають виразно виявлятися народнім інтересам, —

Партійний Збір оповіщає:

Цілковите впорядкування справи з національностями й мовами в Австрії в дусі однакових і рівних прав і на розумних підставах є поперед усього культурне вимагання і через те лежить у життєвих інтересах пролетаріяту;

Воно можливе тільки в справді демократичній державі, заснованій на вселюдному, рівному й безпосередньому виборчому праві, в якій скасовано—і взагалі в державі, і по окремих країнах—усі феодальні привілеї, бо тільки в такій державі робочі класи, якими справді стоїть держава й громадянство, зможуть промовити своє слово;

Виховання і розвиток національної вдачі (окремішностей) кожного народу в Австрії можливе тільки тоді, як усі нації матимуть рівне право і не буде ніякого гніту,— через те поперед усього мусимо виступити проти всякого бюрократично-державного централізму так саме, як і проти феодальних привілеїв окремих країн.

З ціми попередніми умовами,—але тільки з ціми,—можливо завести в Австрії замісто національної суперечки національний лад, признавши оці провідні принципи:

1. Австрія має перетворитися на демократичну державу-спілку національностей.

2. Замісто історичних коронних країв треба поробити країни в межах кожної національності з правом самоврядування, де закони видавала б і порядкувала краєм народня рада, вибрана на основі вселюдного, рівного й безпосереднього виборчого права.

3. Усі такі саморядні країни тієї самої національності складають укупі національно-єдину спілку, яка своїми національними справами порядкує цілком автономно.

4. Право національних меншостей забезпечує державний парламент спеціальним законом.

5. Не признаємо ніяких національних привілеїв, через те відкидаємо вимагання державної мови; державний парламент визначає в якій мірі треба посередницької між національностями мови.

Партійний збір, як орган інтернаціональної соціал-демократії в Австрії, висловлює своє пересвідчення, що на основі сих принципів можлива рада між народами;

Він ознаймує, що признає право кожної національності на національне існування і національний розвиток;

Але також і те, що народи можуть досягти поступу в своїй культурі тільки в тісній солідарності, а не в дріб'язкових суперечках одного з одним, а надто, що робочі класи всіх мов—як в інтересі

кожної окремої нації, так і в інтересі загальному—мусють у боротьбі міцно держатися межинароднього братерства й спілки і ставати до свого політичного й спілково-професійного бою з'єднаними густими лавами“. (*)

Централізм серед більшості членів австрійської соціал-демократії поменшав, смертні присуди націям перестали підписуватися, але все це не так легко зробилося: оборонці національних прав мусили добре боротися і по за межами Австрії не перемогли ще й досі. Доводом тому може бути останній соціалістичний конгрес в Амстердамі. Дух державности панував там широко, і конгрес признавав права тільки державним партіям, соціалістичні організації національні в його не існували. Звісно, за для Польщі зроблено виняток—така вже традиція здавна, що поляки є винятком з усіх недержавних слав'ян; через щось зроблено сього разу виняток і для чеської партії—от, хіба через те, що заступники чеського панства й буржуазії хочуть примусити австрійського імператора коронуватися на чеського короля. Ніяка инша соціалістична національна партія такої ласки не здобулася. Уже бюро, що влаштувало з'їзд, не дало права голосу литвинам та вірменам, на самому з'їзді так саме зроблено з українцями та з латишами. За те, додержуючи принцип державности, дано аж два голоси герцогству Люксембург. Людности в Люксембурзі до 80.000, усі німці, що співають гимн: „Люксембуржці німці і німцями хочуть лишитись“. Але все ж їх признано окремою нацією; а три десятки мільйонів українців, мільйони литвинів, вірмен, латинців—то все не нації і мусють прилучатися до державних партій без права голосу. (*)

Останніми часами національне питання знову знято з приводу спірки Жореса з Ерве.

Французький соціаліст, професор Густав Ерве висловив думку, що коли б німці напали на Францію, то французькі соціалісти не повинні були б боронити Франції, бо це однаково хто в її

*) Verhandlungen des Gesamtt parteitages der Sozialdemokratie in Oesterreich abgehalten zu Brünn vom 24 his 29 September 1899 im „Arbeiterheim“. Wien, 1889, боки 74-75, 104, 108. Див. там-же дебати з приводу цієї резолюції.

*) Див. подробиці по газетах.

пануватиме: французька буржуазія, чи германський імператор. Проти цього виступив Жорес і в блискучій промові довів, що національності не тільки будуть існувати і тоді, як запанує соціалістичний лад, але що втрата кожної національності є шкода для людськості. „Коли ми попустимо»,—каже він, — щоб в останньому бої, в останніх конфліктах, які міг би, коваючи, викликати капіталістичний режим, одна з цих великих індивідуальностей національних була знесилена, роздавлена й стерта, то ми не тільки збіднимо сьогочасню людськість, ми збіднимо, понівечимо й велику соціалістичну людськість будучини». *)

Після цього в соціалістичній літературі повстала спірка про національне питання. Французький журнал „La Vie Socialiste“ оповістив анкету про згадане місце в «Комуністичному Маніфесті» („Робітники не мають рідного краю“ і т. д.), питаючися:

1) Як розуміти це місце „К. Маніфесту“ і чи можна погодити патріотизм з інтернаціоналізмом? 2) що практично повинні робити соціалісти в справах мілітаризму й колоніальної політики? 3) яку роль мають вони грати в міжнародніх зносинах? 4) що повинні робити вони під час війни?

Відповіли на сей запит, між иншими, Бебель, Бернштейн, Вандервельде, Каутський, Пернерсторфер та инші. Спицяюся зараз тільки на відповіді Каутського, на тій її частині, де говориться про національність.

Каутський нам особливо цікавий. Палкий прихильник чеського народу й чеської республіки і протестант проти німецького гніту над чехами замолоду, *) він перекинувся потім до німців і в давнішій своїй праці „Національність нашого часу *) стоїть у погляді на національності цілком на тому ґрунті, що й Маркс та Лассаль. Він каже, що національні мови не тільки лишаться

*) L'Humanité, 29 mai 1905: Le Socialisme et la Patrie.

*) Каутський, Автобіографія. Перев. съ нѣмецк., 2-е изд. Е. Алексѣевой, 1905, 3—4.

*) Український переклад: „Кароль Кавіцкі. Народність і її початки. З додатком В. Будзиновського“, вид. у.-р. Вид. Спілки, Льв. 1899; московський—„Національність нашего времени“, пер. Львовича. Спб. 1905, 2-ге вид. (Обидва переклади не зовсім повні).

для самого «домашнього вжитку, а ще й там будуть грати ролю якогось старого фамілійного меблю, який хоч і березуть побожно, та не має він ніякої практичної ваги»; що мов де-далі все меншатиме і на всьому світі пануватиме тільки дуже небагато «світових мов», що через це такі нації, як от чехи і навіть значніші за їх, мають згинуть. Все це говориться без жаднісінських доводів, зовсім не зважаючи на реальні факти минулого й сьогочаснього життя, говориться мов аксіома, мов яке надхнення з неба пророкування. Що таке трактування справи не має нічого спільного з наукою,—се зрозуміло кожному, але дивно як сього не помічав сам Каутський, що взявся *науковим робом* вияснити, як повстали нації і яка буде їх доля. Не зважаючи зовсім на той факт, що національне питання гострішає в міру того, як зростає свідомість у пролетаріату (через що—про се я вже казав попереду), він простісінько говорить, що «тепер національна ідея стала мантиєю, в яку вбіраються всякі спекулянти і кар'єристи».

Та я вже казав, що життя примушує соціал-демократію—і поперед усього австрійську—перемінати свої погляди на національну справу, і це все озвалося й на Каутському: одмінилися й його думки в дуже великій мірі. Ось, напр., що говорить він у своїй статійці „Національне питання в Росії“, друкованій сього року. *)

Він зазначає, що коли якась нація поділена між кількома державами, то вона неминуче мусить почувати „потребу в самому тісному сполученню всіх своїх частин“ і силкується „злити ці території в єдину державу“. „Ці національні тенденції виникають з необхідністю з сучасного економічного розвитку і *знищити їх так саме неможливо, як і самий цей розвиток*. Там, де такі національні тенденції ще мусють боротися за своє признание, кожна сучасна партія, навіть і заступниця пролетаріату, соціал-демократія, мусить узяти на увагу необхідність їх; так саме, як змагання до демократичної форми державної, повинна соціал-демократія піддержувати також і змагання до політичного з'єднання

*) Статія була додатком до № 98 „Leipziger Volkszeitung“ 29 квітня 1905; український переклад з неї, який цитую, друковано в Галичці.

і до самостійности поодиноких націй, серед яких вона працює. Таким чином у цьому розумінню повинна вона бути стільки ж національною, скільки і демократичною“.) *)

Що ці слова цілком суперечуть тому, що Каутський казав попереду, здається не треба доводити. Вони показують, що популярний теоретик марксизму в справі національній зійшов зо старого ґрунту і зрозумів те, чого він не добачав попереду. Через те нам не буде несподіванкою і та відповідь, яку дав Каутський на запитання згаданого французького журналу.

„Пролетаріат“,—каже він,—„як найнижчий клас, не може визволитися, доки не знищаться всякі гніт та експлуатація, між иншими—й національні. Палежні до пролетаріату члени нації, яку пригнічує, яку експлуатує, чи хоч самостійності якої погрожує инша нація, повинні боротися проти такого гніту, як і проти всякого иншого“.

Виступаючи проти агресивного патріотизму, Каутський, з приводу слів „Комуністичного Маніфесту“ про те, що робітники не мають рідного краю, говорить:

„Коли дивигися на рідний край як на сумму всіх, що в йому є, багатств, то пролетаріат не має рідного краю... Але пролетарі хочуть знищити право приватної власности на капіталістичне багатство нації, на рідний край, щоб зробити його добром усього громадянства; вони хочуть переробити державу з організації панування й хижацької експлуатації в організм громадянської продукції. У пролетарів таким робом поки ще нема рідного краю, але вони хочуть завоювати його, вони хочуть поширити межі його діяння, зробивши його, то б то сумму його благ, приступним усім членам нації; вони хочуть, нарешті, визволити рідний край від усякого панування своїх чи чужоземних утисників та грабівників. У цьому розумінні пролетарі національні і дуже заінтересовані в добробуті й незалежності рідного краю“ і через те й мусють оборонити його збройно від чужого нападу, напр. французи від німців. **).

*) Курсив—мій.

***) Див. статії Каутського в „La Vie Socialiste“ 1905 та в „Die neue Zeit“ 1905, № 38. Російський переклад обох статей: „Нашъ взглядъ на патріотизмъ и войну“ (Спб. 1905, изд. М. Малыхъ, № 55).—Каутський поде-

Та все ж, читаючи Каутського, бачиш зараз, що чоловік рахується з цим питанням через те, що не може з їм не рахуватися, говорить з примусу і лишається до самої ідеї національності цілком байдужим, вона його ні гріє, ні холодить. Инакше почуваяться Бебель та Пернерсторфер—їх се питання видимо „гріє“. Надто виразно становить його Пернерсторфер і ґрунтовно рішає. У його нація—благо для людськості, і в інтересах людськості це благо треба викохувати й розвивати. Але нехай далі говорять самі автори, — подаю їх статії повним перекладом.

Б. Грінченко.

куди навіть занадто вже щиро стає в оборону державного патріотизму: зауважаючи, що здебільшого вельми трудно розрізнити, де війна оборонна, а де завойовнича, він думає, що з погляду соціал-демократичного „не всяку навіть завойовничу війну можна осудити“.

Патріотизм та інтернаціоналізм.

Д. Бебеля.

1. Що є патріотизм? Кожен народ, що має свою мову, звичаї, культуру та ще й свою історію, має право розвиватися як органічна цілість і порядкувати самим собою. Патріотом буде кожен, хто в інтересі загальному силкується забезпечити народові, до якого належить родом, мовою й звичаєм, найвищий ступінь цивілізації, не шкодячи до того іншим народам.

Коли прямує він до цієї мети без думки про особисту користь і не служачи класові, що панує, але в інтересі загальному, не зважаючи ні на чий вплив, то він таким чином реалізує найвищий ідеал, який можна собі поставити.

2. А що ж є, коли так, інтернаціоналізм? Він зовсім не вимагає знищувати національності або силоміць стуляти до купи народи, він є додержування й поширювання мирних і культурних відносин між народами.

Разом з національною культурою якогось народу—істніє й культура міжнародня, до якої кожен народ береться в міру свого розвитку морального й розумового.

Наші відносини торгові, наша діяльність наукова, артистична і літературна, міна вигадками й знаходами—се найважливіші прикмети того міжнароднього змагання.

Інтернаціоналізм намагається зробити ті відносини де-далі тіснішими, складаючи торгові умови, морські конвенції та спілки, міняючися всякими засобами культури; боронючи міжнародніми законами робітників; розвиваючи міжнародне право; зрівнюючи право й повинности чужоземців і краян (тубільців); виявляючи все дужче серед усіх народів гуманне змагання—полагоджувати суперечки між народами міжнароднім судом.

Сей інтернаціоналізм накидає на соціялістів повинність рішуче повставати проти завоювань, проти ворожого відокремлювання народів, проти війн митних, проти приготувань військових на суходолі й на морі, бо все те показує заздрість між народами і раз-у-раз з того може статися війна.

Вінцем того прямування межинароднього буде парламент світовий, сотворений з заступників усіх цивілізованих народів, парламент, що даватиме порядок межинароднім відносинам і робитиме їх де-далі міцнішими.

Патріотизм та інтернаціоналізм не вилучають один одного, але доповняються обопільно на добро людської культури, де-далі кращої.

3. Зо сказаного виходить відповідь і на 2 та 3 питання. *) Соціялісти повинні скрізь робити в тому напрямку, який ми аналізували, повинні се робити в організаціях, на зборах, у пресі та в парламенті. Коли суперечности межинародні не можуть зникнути відразу,—повинні соціялісти дбати, щоб їх хоч зменшити.

4. Повинність соціялістів під час війни не можна визначити однією думкою. Скрізь іще по радах та парламентах соціялістів—меншість. Закордонна політика держав робиться тепер без їх. Видима річ—мусють вони впливати на ту політику в такому дусі, як казано вже. Але коли навперек соціялістам війна почнеться, повинні вони з суворою об'єктивністю розглянути—через що вона сталася.

Коли уряд їх краю сам нападає,—вони повинні не давати йому ніяких засобів до війни і боротися з їм з усієї сили.

Коли ж їх уряд воюватися не хотів, а його до того змушено, на його нападено,—соціялісти не можуть зректися допомогати його, бо під час війни уряд терпить найменше, але народ—найбільше.

Коли війна стає завойовничою, як то було під час війни німецько-французької р. 1870-го, після баталії під Седаном, повинні соціялісти змагатися проти тих завойовничих заходів. Як р. 1870-го вибухла війна французько-німецька, то Лібкнехт і я, під час голосування над військовим кредитом, зовсім не схотіли го-

*) Говориться про згадані в передмові питання французької газети. Б.Г.

лосувати. Зробили се, бо бачили, що та війна є неминучим по-слідком Бісмаркової політики, проти якої й ми рішуче боролись, бо були певні, що кандидатура одного з Гогенцоллернів на еспан-ський трон була тільки зачіпкою, що вигадав Бісмарк, аби кину-ти Наполеона в вир війни, якої Бісмарк дуже хотів. І знов же не годилось нам, одкидаючи кредит, попустити, щоб люде нас мали за прихильників Наполеонової політики.

Але як після Седану не зроблено миру, якого ми сподіва-лися, і війна тяглася далі, бо жадано, яко надгороду за перемогу, Ельзасу та Лотарингії,—ми, соціалісти, не тільки сперечалися проти війни, але в рейхстагу відкинули одностайно нові кредити, яких од нас жадано на дальшу війну. Справа тоді була про те, щоб одібрати у Франції частину її землі, частину—то правда,—що була колись німецькою і де більшість людности говорила по німецькому. Але з давніх давен культура, життя того народу змі-шалися з життям Франції так дуже, що німці зникали, і як би спитати ту людність—хоче вона стати німецькою, чи зостатися французькою, то мабуть одповідь була б одностайно прихильною до Франції. Кожний-же народ, кожна частина народу сама по-винна рішати про свою долю.

Але взагалі буває так, що частки иншого народу зостають-ся в народі-переможцеві чужими тілами. Типовим прикладом може бути поділена Польща.

Хоч в-останнє поділено Польщу вже мало не перед 110 ро-ками, одначе змагання польського народу до національної неза-лежности у всіх трьох частинах стало ще дужче, ніж було. Енергіч-ний народ, коли однімають у його рідну мову, шкодють його зма-ганням, далі й інтересам матеріальним,—завсігди дбатиме, щоб до-бути собі незалежність, бо тільки вона й може забезпечити йому оригінальність його культури. Винятки, такі, як республіканська й демократична Швейцарія, де німці, французи й італіянці жи-вуть сумежно в згоді, зміцняють тільки правило, бо ж у Швей-царії ні один народ не гнітить другий народ. І навпаки в Ав-стрії, де лад півдеспотичний, всі національности борються проміж себе, бо одна національність хоче панувати над иншими, і реак-ційний уряд держиться тільки через сю боротьбу національ-ностей.

Коли сьому правда, то виходить, що як війною хочуть одняти в якого народу частину його землі або пригнітити цілий народ, то соціялісти, хоч ім війна й огидна, повинні віддати свої сили на оборону рідного краю, то б то їх народу, який хочуть зневолити. Скажемо—німці нападають на Францію, щоб забрати в неї нові провінції (домисел, якого в Німещині ніхто не допускає, навіть наші вороги); ми не тільки не дамо кредиту на таку війну, але будемо вважати за нормальне, коли наші французькі товариші повстануть як один, щоб випхнути за межі Франції охочих до завоювання німців.

Від незалежності краю неминуче залежить нормальний розвиток соціялістичного руху. Коли весь народ пригнічений,—класові суперечности, боротьба класів не здається такою видимою.

Думаю, що я досить виразно показав як стоять соціялісти національно й інтернаціонально і як вони повинні поводитися під час війни.

Кінець буде.

На свят-вечір.

РІЗДВЯНЕ ОПОВІДАННЯ.

Іван Петрович почував себе препогано... Подивившись рано, як завжди, у дзеркало, він побачив теж чепурне, але холодне обличчя, ті ж біловаті очі, ту ж рису погорди і сміливости у кутках рота,—як завжди, все теж саме. Висунув язика—він був жовтіший, ніж звичайно, очі йому здалися мутніші і неначе усе обличчя жовтіше.

— Яка капость!—промовив він голосно, і одягшись у туалетній світлиці, вийшов до чаю у великий їдальний покій. Забрившись аркушем часопису, він не бачив Василя, що тихенько ходив і заставляв стіл сандвичами, шинкою та іншими стравами на англійський звичай. Але чуючи, що в світлиці є жива людина, він одвів очі од часопису, мутно через пенсне подивився на Василя і здивовано, питаючи підняв брови.

— Тобі що?

— Прошу, ваше—ство, дозволити... одлучитися...

— Чому?—як одрубав, холодно запитав Іван Петрович.

— Сьогодні „свят-вечір“, себ то „сочельник“,—тихо і не сміливо одмовив Василь.

— Так? „Сочельник“?... Е... гм... Шу... що ж? іди... і там, ті, інші нехай ідуть... обідать подати сьогодні у дві години і йдуть... але щоб у 11 годині, до чаю усі були дома!—суворо додав він.

„Треба „їх“ пускати... мужикові, народові треба цього культу їжи, куті... Вони не розуміють що то за празник“,—думалось йому.

„Еге! простим людям треба ц'х усяких там празників...“

— А тобі не треба? заговорив у йому „другий“ Іван Петрович.

Цей „другий“ не давав спокою справжньому Іванові Петровичу, він його мучив. Але то було колись, давно. Годів 20, 30 тому „другий“ мучив його, не давав йому жити, усі його діла розбірав, звав їх „брехнею“, не давав йому робити „кар'єру“, але живий, „справжній“ Іван Петрович взяв гору і „другий“ заснув, замовк і де-не-де починав своє, але „справжній“ його хутенько одкидав: легкодух, мрії, дитячі забавки, ліберальні вигадки—і заспокоювався. Здавалося, другий умер уже, —але ні. Сьогодні він знову вплив і своїм питанням як голкою шпигнув Івана Петровича у саме серце. Він хутко встав, випростався, гордо подивився і голосно і твердо промовив:

— Мені? мені казок та байок не треба!—і заспокоєний сів у своє улюблене глибоке, старе, шкураєне крісло...

Він посунув його ближче до комінка. Дрова горіли, полум'я красно світило і м'якко гріло...

А день випав дуже холодний: вітер ще з ранку розгулявся, йшов сніг і вітер з ним грався, крутив його, змітав у кучугури, зносив гірку і завивав у стовпи, вітер стогнав, співав холодну пісню...

Так саме вітер вив і співав давно, давно... Іванові Петровичу аж холодно стало і спогадки заворушились у голові...

Той спів він чув, він і зараз чує.

Співав вітер у степу, а він, Іван Петрович, був молодий. Тільки що достав посаду судового слідчого... Давно се було... Але живо почував він і переживав минуле.

Степ без краю, степ таємничий літом, страшений, мовчазний, завитий у снігове накриття з'мою. Він бачить його...

І тоді був Святий Вечір.

Пара степових коників миршавих, волохатих—бігла хутко; дзвоник нерівно брязкав, неначе з переляку здригавсь. Поштарь скорчився у передку, а позаду він, Іван Петрович, замучений, побитий дорогою, згорбився, увесь засипаний снігом, підскакував як штовхались колеса об мерзлу землю.

Він покінчав багато карних справ і „в'єдомость“ на 1 січня буде добра. „Добра? А Іван Войтенко?“ щось йому підказало і перед очима встає давнє, перешите: з високого ганку волости зво-

дють з'язаного Войтенка; коло ганку не плаче, а пильно дивиться його стара мати, сама бліда і губи дріжать, вона ніби щось хоче сказати й не може і тільки здалека хрестить свого безщасного сина.

По другий бік до ніг Івана Петровича припадає Войтенчиха, плаче і просить пустити чоловіка на поруки.

Але його не вблагати.

„Ради празника святого... Сьогодні святий вечір, завтра празник! Пустіть його, пануню, він не втече, він прийде. Хай останній святий вечір перебуде“.

Але його не вблагати...

— А я ж не міг одпустити; закон, правосудність, я не смів того зробити,—думалося йому.

— Не правда, заговорив у йому його „другий“, ненависний Іван Петрович,—міг пустити, міг раду дати, ні закон, ні право, ні правда од того нічого б не втратили. Брешеш, тобі треба було число скінчених справ, кар'єру робив... Жалю у тебе немає...

Дітки плачуть, стоячи за старою. Діти малі, бліді, неодягнені, дріжать. Він теж був дитиною і він справляв свят-вечір, але не так.

І він бачить себе дитиною, виразно бачить ліс увесь повитий намороззю, ліс таємничий, а під лісом панський будинок.

Коні біжать хутче й хутче, дзвінок брязкає під дугою рівно і серце стукає тремтуче, у-раз з дзвінком б'ється... Ще, ще хвили-на, і чутно як собаки брешуть, скриплять ворота, вікна усі сві-тяться, а на ганку стоять батько й мати.

— А! гімназиста!... Вітаємо великого чоловіка—сміється батько...

Тепло, захистно. За стіл сідають усі і батько, й мати й при-казчик й нянька старенька, господиня, покоївки—уся челядь. Ці-ла гора пирогів, борщ з товчениками, узвар, кутя—все те хутень-ко кудись пропада посеред гомону про селянські новини.

Зберуть з столу і старий батько читає святу Євангелію; усі тихенько слухають і тільки чутно як стара неня позіхас, та як тато рівно читає... А на Різдво поприходють хлопчики і промж їми Іванько—артиста робити з верби лудки, і Пилип—майстер пле-сти батожки, і Василь—„співака“ і багато друзів-приятелів, про-стих, звичайних. Заспівають вони дитячої колядки, а пізніше по-

приходять парубки, оці вже як утнуть колядку, то аж скло у вікнах бряжчить. Співають багато, Христа славляють...

— Еге, діточки, велике, превелике сьогодні свято: Христос родився, Спаситель усього світу, Він же сказав „любіте ближнього свого“—великий заповіт,—говорив татусь, спроважуючи дітей спати...

І це по твоєму вигадки, пуста річ?—заговорив у серці Івана Петровича той „другий“, ненавистний йому Іван Петрович...

— Прошу до столу,—сказав Василь і Іван Петрович здригнувся і пішов до ідального покою.

Один стіл, для одного накритий, тарілка, одна завше за всі 30 год, один він живе у своєму розкішному помешканню.

— Хороше у тебе: усе є—і достаток, й шаноба, і чин великий, і „кар'єра“ напереді; а як ти дійшов до цієї шаноби й чинів? А скільки було умов з совістю, скільки разів брехав, самого себе ошукував?... шопотить змії „другий“—Іван Петрович.

— Ти думаєш, що це „фрази“, дурниця? і тут обманщик, ошуканець, себе дуриш... Не любиш читати „Смерть Івана Ільича“? А чому? Да тому, що ти увесь ізбрехався, увесь до мозку к'сток твоїх...

— „Фу! хай ти пропадеш! голосно промовив живий, справжній Іван Петрович, і тільки для виду покопирсав рибку-корюшку, випив пів чарки білого вина і устав з-за столу.

— Це мабуть слабість яка находить. А може?... Як страшно! Може це смерть? Ні, чому ж смерть? Звідки? Я чоловік здоровий... Боже, яка нудьга!—думалось йому.

Він прохажав по кімнатах і став проти вікна. А вітер вие нудно, серце стукається і як за вікном темрява сірим засновує очі, так і на душі його сіро, темно, холодно, незахистоно...

— Нудьга, нудьга... людей хотілось би, „друга“ побачити... і нікого, ні одного друга, усі чужі...

— Так, так, немає у тебе друзів. А чому? Покопайся у своїй пустій душі—*ти ж нікого не любиш*—закричав в його душі „другий“.

Серце часто б'ється, у висках стукає і перед його очима стають як живі його колишні приятелі... Спогади усе з'явили, усю неправду його життя. Встають його товариші: одних він покинув, бо вони були „народники“, другі його одцурались, треті

гниють по тюрмах, замерзають у Сибіру, і тільки він один зостався цілий, багатий, але *одинокий*.

Він бачив очевидячки, що правда, що він *нікого не любив*, він чув, що й його *ніхто не любить*.

Іван Петрович не сів, упав у крісло, голову схилив на груди, заплющив очі, хотів не думати, але як живі вставали перед очима люде замучені, покривджені...

— І з чого то лізе в очі? думалось йому.

А перед очима стоїть смертельне блідий студентик. Молоде його обличчя осунулося. очі темні стали, зуби стиснуті... Його допитує жандар, він, той студентик, обвинувачується в великому криміналі—привіз з-за кордону яквхсь соціялистичних листків...

Як у панорамі зник той малюнок і той же студентик лежить серед каземату, лежить долі, руки розкидані—він увесь облитий кровлею; очі його вже не дивляться,—він лежить мертвий, бо шматочком залізяки продер собі сонну артерію... Не витримав, не переніс образи: учора бито його по щоках...

Іван Петрович знав про те, він знав про ту образу, він „покрив“ жандара, він бачив мертвого студента, його сльози душили... „Крокодилові сльози“, промовив тихо...

І страшно йому стало... Він підвівся і нервово заходив по світлиці...

Вітер заніс згук дзвону. Раз... два... він зове молитися, до миру і любови...

Іван Петрович стояв коло шафи з книжками, погляд його упав на малу книжку з хрестом.

Увесь змучений він узяв ту книжку, сів коло столу і почав читати.

„Не судіте і вас не судитимуть“... і замислився... „Чи с меж вами такий чоловік, котрий, як син його проситиме у його хліба, подав би йому камінь?“

— А я судив... неправо судив... я подавав камінь, я звав нісенітницею, дрібнотами те, що мій брат любив... я... йому подавав камінь,—говорив „другий“ у серці, говорила сміливо його совість.

...„і не бійтеся убивця тіла, бо душі не можете забити“.

— Так, а я убивав думку, забивав душу, я душив живе слово, я запомагав утискові, служив йому, гнітив душу-безсмерт-

ну... але душу забити не можна, ідея безтільна... „бо хто себе звеличає—ганебен буде“... а я одарював людей погордою, ганьбив їх, а себе звеличав... Добре любив „ближнього“, що й казати! За те себе я дуже любив...

Іван Петрович читав і думав і знову читав...

Мертва твша була у покою, тільки стародавній годинник стукав, та часами вила й стогнала завірюха.

Іван Петрович якось зразу почув, що далі таке життя неможливе... Що-ж? Не жити, заснути?—Це не довго... А може ще не пізно, може ще є час ожити і все, все зразу скинути?... думалось йому і його душу, усього його захопило щире, невгавуще бажання жити й жити... „Треба все скинути, у нове життя йти...“

Щось тепле разлилося в його змученій душі. Він добре не розумів що і як воно сталося.

Бажання жити ширше і ширше розливалось, усього його вхопило.

— Треба любови, треба останні часи мого віку віддати людям, треба умерти за їх.

І його почуття, усі його думки потекли однією течією: викинути геть усе минуле і на нову працю для людей знедолених віддати себе.

— Так от що? Оде ж моя хвороба, оде моя нудьга... Ні, не химери, не „фрази“ то були... Господи! і як я довго був сліпий, спав!...

Вітер на вулиці стихав, сніг ще йшов потроху; вулицею їхали люде з церкви, дехто з робітників спізнилися і хутенько поспішали додому, та дехто біг з клунками, що купив на свято... вулиця затихала...

Іван Петрович постояв трохи перед вікном і хутенько вийшов на вулицю. Йшов він по людних та яєних од електричного світла вулицях з розкішними будинками, перейшов міст і став перед 4-х-етажним домом. Нафтяний лихтарь освічував його і Іван Петрович розгледів число його. Він хутко, не по своїх літах, збіг на 4-й етаж і дуже сіпнув за дзвінок.

— Хто це там? запитав чоловік одчиняючи двері.

— Це я... Іван.

— Ти??! здивовано запитав його хазяїн і одступив, пропускаючи його у сіни.

— Я ж таки... я до тебе... Прийми, не цурайся... нудьга!
Хазяїн тільки подивився у лице Іванові Петровичу: воно було змучене, очі дивилися благаючи,—і хазяїн зразу все зрозумів, суворе обличчя його засвітилося добрим посміхом, він обняв гостя, щиро стиснув руки і голосно промовив:

— Насте! Зустрічай *нашого* Івана. Гість дорогий, друг старий вернувся.

А Іван Петрович, роздягаючись, стискав руку і шопотів:
— Прости... забудь, як зможеш...

Старі товариші по університеті, приятелі молодих часів, колись рідні душею і вірою, а нині такі далекі „табелю о рангах“, вони довго сиділи і по колишньому чаювали.

Давно вже й північ минула, а розмова йшла, лилось за словом слово; переживалося усе краще, сміливе, молоде; уся боляча душа вилилася перед другим ідеалістом і досі ще чистим, правдивим діячем... Ідеали минулого, безсмертні ідеали, віра молодода, любов до людей, спогади про мучеників правди і ідеї, думки, турбота і пеклування про слабшого, бідного і знедоленого—воскрешали, оживляли хвору від кривди душу Івана Петровича.

Довго сиділи вони і бідна, мала світлиця красилася вітанням хазяїна, грілася спільною любов'ю, цвіла силою, свіжістю і вірою у правду...

Вітер стих, небо стало ясне, зорі світили, мороз давив,—а у Івана Петровича було тепло на душі.

— Ну що ж, Іване? Так отак буде? запитав хазяїн.

— Так буде—страйк, але не на час, а до віку мого. Завтра Різдво... Родився Спаситель і... *мій спаситель*... З усім порвав і йду на нове життя...

А з неба зірки світили ласкаво, світили усім рівно і багатому й бідному, світили ясно, мирно і довічно—як сама правда.

Д. Маркович.

Справа ірландської мови.

Розвідка Френсіса Фегі *).

З недавнього часу, відколи один посол ірландець попробував промовити до Нижньої Палати своєю рідною мовою, а надто коли один відомий англійський письменник, зроду ірландець, наважився присвятити свою снагу розвиванню рідної мови, громада звернула увагу на той рух (до того часу незавважений в британській пресі і публіці), який за п'ять літ розрісся від несмілої проби до міцної організації. Рух сей захопив людей найрізніших думкою, і поробив глибокі зміни в поглядах усіх часток ірландського народу. Се власне рух до відродження ірландської мови, щоб повернути їй первісне значіння у щоденному вжитку в Ірландії.

Про саму сюю мову навіть освічена громада має здебільшого такі недоладні гадки, що певне не завадить перш усього подати деякі фактичні відомости про неї, встановлені у найвидатніших британських і чужоземних учених.

Ірландська, властиве ірійська, або гельська мова (gaelic) належить до кельтичної групи арійських мов; їй рідна шотландсько-гельська і менська, а вельська (Welsh) і бретонська споріднені з нею. Вона найстарша в цілій сій групі, служила до розмови вже понад 2000 літ і була вже зовсім зформована у ті часи, коли ще ледве чи одно слово було вимовлене з теперешніх європейських мов. Вона має до 80,000 слів, здебільшого все питомих, при тому дуже здатна до творіння нових слів з давніх і до на-

*.) Westminster Revue 1902.

давання своєї барви чужим словам, а разом з тим вона либонь найчистіша з усіх європейських мов. Вона дуже багата на своєрідні вирази і така консервативна, що багато форм і досі zostались такими, якими вони були 1000 літ тому, а про те мова ся загожує всі новітні вимоги. В ній рано розвинувся виразний і мелодійний вірш, наймузикальніший з усіх, на думку др. Аткинсона, професора санскриту і романських мов в дублінському університеті, знавця сотні мов. Тепер скрізь признано, що ірландська мова перша зродила рифму в Європі. Своєю лінгвістичною вартістю вона рівна з санскритом. Не говорячи вже про багато видрукваних творів, ірландська рукописна література, захована по університетах та в приватних власників від Гальвея до Москви, надзвичайно велика,—сама тільки та частина її, що відноситься до XI—XVII вв. може заповнити 1000 томів in octavo. В ній багато річей високої вартости і дуже розмаїтих—оповідання, пісні, легенди, гімни, трактати релігійні, топографічні, генеалогічні, правничі, медичні, ботанічні, про життя і звичай—дещо з того, напр., „Брегонський кодекс“ дає ключ до початків соціального ладу європейських племен. Багато людей з континенту—французів, німців, данців, італ'янців—науково працюють над сею мовою, чимало й приїздить що-року, щоб почути її з народніх уст.

Ся мова і література були в повному розцвіті в той час, коли нормани напали на Ірландію, та розцвіт той ще був і потім цілих сім віків. Не вважаючи на виразні заборони від англійських приходьків і на невиразну політику уряду, вона ширилась навіть по-за грямицями Ірландії так, що в сусідній стороні (як запевняє Leland) вона почала переважати в 1552 р. Поки ірландці держалися своєї мови, вони перестановляли на свій лад сусідів. Хто тільки оселявся в Ірландії—норман, підданий Єлизавети, кромвеліанець—діти його або внуки вже говорили по ірландському. Серед ірландців панувала любов до науки й до рідної мови. Счинялися бої за владання манускриптами. Старшина набіралась поваги, коли збирала багато рукописів, і в де-котрих замках було не менше книжок, ніж в теперішніх бібліотеках.

Як вигадано друкувати книги, то се дуже допомогло науці по инших сторонах, але мало дало користи Ірландії. Ір'їські літери, правда, уряд добув собі за Єлизавети і вживав їх до друку Святого письма для міссіонерської мети, але ж власти здебіль-

шого противились усякому ширенню ір'їйського друкованого слова і се так укоренилось, що не помогали навіть ні які намови таких мудрих людей, як Роберт Бойль, син князя коркського. Мало книжок було видруковано і літери доти переходили з рук до рук, поки попалися в руки езуїтам на континенті. Потім уже років зо сто не дозволялося нічого друкувати по-ір'їйському, а як що й друкувалося в ір'їйських колегіях на континенті, то хіба в малому числі підтай привозилося в Ірландію, як дороге вино.

Під час „режиму“ карних законів, що викоренив значні католицькі сем'ї і повернув решту народу фактично в неволю, сама тільки мова оберігала ірландську націю. Була ще дуже рукописна література, і списки з неї ходили по руках. Кожний порядний фермер умів читати й писати по-ір'їйськи. Склалися поеми такі дивно-привабні і мелодійні, що досі даремні всі проби наслідувати їх. А все таки закон забороняв заводити школи, і масса народня позбавлена була всякої друкованої літератури.

Суворі карні закони потроху злагодили з половини XVIII в. і з сього найбільше скористувалися заможні католицькі сем'ї, які вже частенько вчили своїх дітей англійської мови і знали з ірландськими протестантами, що раптом пішли вгору через таких людей, як Свіфт, Моліне і Греттен, та через свою вищу освіту. Тільки той і йшов угору в службі і в шанобі, хто говорив по-англійському. Слава Гретенного парламенту призвела ірландців до нехтування рідною мовою, хоч нею говорили ⁹/₁₀ усього народу. Не диво, що й селянин почав легковажити свою рідну мову, бо вона нагадувала безправ'я та злидні, а чужа мова панувала в літературі, в школах, у сенаті, при дворі, з нею приходили всі здобутки цивілізації. Нація раскололась надвое,—одна частина привернулася душею до минулого з його славними спогадами, а друга вповала на нову державу з новою мовою, з новими ідеалами. Політична боротьба й агітація XIX в., проважена англійською мовою, допомогла поєднати в народній думці ідею національності з чужою мовою і тим ще посунула далі занепад ір'їйської мови. До 40-х років XIX ст. народ більшав, то більшало й таких, що говорили по-ір'їйськи. Скрізь по краю говорилося ще сею мовою, окрім невеличкого кутка в Ельстері. Але не було в ірландців такої літератури, щоб поспівала за швидким зростом величезної літератури англійської. Голод 1846—7 рр. найг'рше понівечив

бідний народ гельської мови і тоді загинуло без воріття багато скарбів етнографічних (фольклору)—пісень і казок. Потім голод трохи перестав, а тоді почався той потік виселення, що не спинився й досі,—він виніс з Ірландії більш як 4,000,000 людей, здебільшого все гельської мови. Але найгіршу, смертельну рану завдала гельській мові встановлена 1831 р. так звана „національна“ система виховання. Не можна собі здумати менш національної системи і вже напевне ніякий саморядний народ не терпів би її в ні днини. Учителі були (та й тепер ще є) настановлені від уряду, здебільшого люде запеклопартійні, зовсім нестямущі в справі виховання і крайні невігласи в історії Ірландії та її народу, або зневажливі до неї. Через те не раз ірландська дитина мусіла навчатися в школах, що немов би то її прадіди були „зграєю голих дикунів“, як то недавно встановив один з таких учителів. Така дитина вже не знала ні пісень, ні музики, ні переказів, ні історії рідного краю і замикала серце своє проти давньої рідної мови. Може зо дві третини всіх учеників походило з семей, де говорено тільки по-ірійському, а про те 70 літ обстоювано сю дивну методу, і боронили її один по одному всі перші міністри в парламенті, все то щоб силоміць учити нещасну дітвору невідомої їй мови —англійської—з поясненнями тією ж таки невідомою мовою. Не досить того, що ні вчитель, ні учень не сміли в школі говорити по-ірійському, а ще й за те була кара, коли учень по-за школою говорив по-своєму. Ще й тепер не один ірландець згадує, як знатурені родичі дома чіпляли йому на шию почесний орден „язика“ і стинали по різці що-разу, як син озивався дома по-ірійському, а другого дня в школі так відзначеного хлопця як треба карано тими різками за такий лихий учинок.

Не диво, що де-далі люде покидали говорити по-ірійському: 1831 р. було ще 3 мільйони таких, що говорили, а р. 1891 (по-остатньому перепису) вже тільки тисяч із 700.

Відколи ірландська мова почала зникати з серця й з уст народніх, відтоді почався той процес, що тепер добре відомий в Ірландії під назвою обангличанення (anglicisation). До того ж часу гельщина приєднувала до себе всіх наїздних людей усякої нації; вони потроху ставали кращими ірландцями, ніж прирощенні ірландці. Вони або їх нащадки побралися з ірландками і

діти їх росли з ірландською мовою на устах, з любов'ю до Ірландії в серці.

Навіть карний кодекс не здолав перестановити сього народу на англійський лад, він держався своєї мови, а при тому додержував і звичаїв. Але як поширилась англійська мова, через, як уже сказано, вплив Греттенового парламенту, приклад ватажків народніх, голод, утрати через еміграцію і вигнання ірїйської мови з шкїл, тоді виразна національна барва племенї почала потроху затиратись. Історія Ірландії ХІХ в. була така: хвиля за хвилею розливалась по краю політична агїтація, національність виставляла речників і мученик'в у сенатї, в доках, на трїбунї і на ешафотї, а народ ірландський покидав шляхи й ідеали предків своїх, їх спосїб думання, їх забави і гри, їх утїхи й веселощї, їх науку, мову й літературу, а переймав те все від „осоружних саксонцїв“. На те є сила доказів, що сповнили б собою цілі томи. Навіть імення гельські вже не вимовлялись на давній ірїйський лад; багато їх поперекручувано так, що й не пізнати, багато поперекладано на англійську мову, нераз і характерні частки „Мак“ і „О“ перед прїзвищем повідкидано.

Давні християнські ймення, поєднані з народніми спогадами про героїзм, святїсть або лицарство,—такі ймення, як Конор, Брїан, Патрїк, Кольман, Меве, Брїгіда і багато инших,—здебільшого зникли, а їх замінили Вільям, Джон, Джордж, Чарльз, Лізбета, навіть Джонатан, Енестесія (Анастасія) і Джїрїмаїя (Єремїя)! Давні, виразисті назви річок, гір і горбів—назви, що ховають у собі цілий скарб легенд і переказів—тепер уже здебільшого брєнять незрозумїло і безглуздо для вуха ірландських людей. Де котрі замінені неподобними англійськими словами, близькими тільки самими згукми до первїстних ірїйських слів. Так, напр., „Tuam-Gréine (сонцевий горбок) звївся на Tom-Graney (Томова клуня); „Maghdamh“ (волове поле) змінилось в „Madame“; „Log-shruthain“ (балка з джерелом) перейшло в „Lugruffian“ (злодїяка); „Tigh-Lorca'n“ (святий Лаврїн)—в „Still-organ“ (ще орган); а „Monaster-linn“ (монастир О'Лїнна)—в „Money sterling“ (монета стерлінг!).

Замість давніх гельських вітаннїв побожних і лагідних—„Помагай-Бїг“, „Бог і Марїя хай будуть з вами“, „Благословеннї будьте“, „Ратуї вас Боже“—тепер уже настали бездушнї мїйські англійські церемонїї.

Рідко можна тепер знайти давню гостинність, милосердя до вбогих, сусідську згоду, лагідність, нежадібність до багатства, самоповагу, про які бувало не раз свідчили свої й чужі мандрівці, називаючи те все прикмегами нашого народу.

Дитину ірландську ще в колисці починають виховувати по-англійському. Їй співають англійських колисанок, учать англійських байок, а в школі вже вся наука англійського напрямку. Поезія і проза, історія й біографії, все йде з Англії і викладається по англійському. Ученик зроду не чує про Ірландію, про її давню славу, про її святих і вчених, вояків і героїв, про напади на неї, про грабування її, про її боротьбу за волю; що до її новітньої історії, її топографії і матеріяльних достатків, то все це запечатана книга для ірландського ученика.

А по-за школою що він читає? Може поезію, романи, історію, розправи або народні твори свого рідного краю? Чи йому що нагадує хоч би здалека про любов до рідного краю, чи хоч про самий той край? Ні. Він читає англійську літературу і то не кращого розбору. Не Шекспіра, не Теннісона, не Діккенса, не Теккерея. Загляньте в наші книгарні й часописи. Там повно сміття, виметеного з Англії—недавно його висміяв один ірландський критик, називаючи „Tits and Fits and Bits and Skits“ (можна се перекласти по українськи—„костриця, марниця, дрібниця, дурниця“). Л. У.). Обраховано, що мільйон фунтів стерлінгів Ірландія видає на таку „літературу“, а тільки тисячу на свою рідну.

Наші забави і розривки втратили національну барву. Рідко де побачите характеристичні ірландські танці: джигу, ріль, горпайп. Давні атлетичні гри,—боротьба, здіймання ваги і т. и.—мало де в звичаю. Арфа, слідом за бардами, в непам'ять пішла. Дударя або скрипника так саме рідко в нас спіткаєте, як білого грава, замість них настали механічні концертні та акордіони, що відганяють чутливих фей від ірландських сел.

По міських ірландських театрах панують англійські п'єси дуже нікчемного розбору. Наші концерти продовжують віку манерним сантіментальним романсам, давно забутим у Лондоні. Наші вечерки стоять на ще нижчому рівні, коли се можливо, ніж їх англійські зразки. Наша молодь співає по господях уже не Мура або Ловера, а всяке ганебне блазеньство, на кшталт „Ballyhooly“

або „Killaloe“ *), або несмачні нісенітниці „Вірний до гроба“, „Зустріньмось разочок ізнову“.

„Порядне“ товариство по наших містах і містечках нехтує всім ірландським, виробляє собі смішний англійський акцент, нігде в світі неуживаний, і в дійсності не має ніякого рідного краю.

„Національна“ преса переймає від Англії все, крім політики. Тим часом багато людей читають тільки часописи і таким способом преса передає свої прикмети національній думці.

Поряд з провідними статтями та довгими політичними промовами проти „Саксонців“ і їх діл та тріумфів стоять всесвітні новинки, взяті з англійських джерел, широкі звістки про англійські яхтові випередки, про партії в крикет і футбол, про найновішу лондонську сороміцьку п'єсу, про свіжу нісенітницю кафешантанну, про „перчисту“ справу в лондонському суді справ розводних, з мавпуванням англійського юмору, крім того всякі історії з життя непевних людей, різні новенькі сплітки з задвірків і скандали, що служать темами для легкої балачки по англійських сіндікатах. А як і буває що цікавого про ірландську умілість, музику, історію або індустрію, то ви се ледве відшукаєте, бо то займає кілька рядочків десь у куточку в відділі „дрібниць“. Так як вона тепер ведеться, ірландська преса є найбільшою силою обангличання Ірландії.

Ми зовсім не хочемо тут зневажити кращі форми англійського життя, звичаїв і літератури. Але ж Ірландія переймає і приймає власне найгірші форми, тим позбавляючи своїх людей сили в боротьбі на трибуні чи на катедрі. Правду кажуть: „Ірландія в день живе тим повітрям, яке Англія витхнула за минулу ніч“. Обангличання Ірландії йде швидко і спинити його можна тільки вернувшись до тої мови, що стояла в давнину на сторожі Ірландії.

Вплив мови на національне життя і характер далеко сягає. Сама мова є цвіт національного духовного існування. Мова росте вкупі з нацією, дає голос усім народнім радощам і злидням, боротьбі, перемогам і поразкам, духовним і матеріяльним змаганням. В ній відбиваються поведінки й звичаї, традиції, віра, надії і гор-

* Слів сих не можна перекласти, бо вони нічого виразного не значуть—так собі прислівка, от як рос. „ай люли, да разлюли“. Л. У.

дість. „Мова переможця в устах подоланого“, каже Тацит, „завжди є мовою раба“.

„Нація,—каже один ірландський письменник Томас Девіс,— повинна боронити свою мову більше ніж свою територію—се певніша межа і міцніша грядиця, ніж фортеця або річка. Втратити рідну мову і перейняти чужу—се найгірший знак підданства, се кайдани на душу. Втратити національну мову—се смерть, се значить, що ярмо вже в'їлося глибоко“.

Правду сього всього признали ті малі нації на континенті, які під важкою владою великих держав боролися і вибороли собі національне існування.

Ще недавно чеська мова—національна мова провінції Богемії—здавалась умерлою. Боротьба її з німецькою мовою тривала 400 літ. З чеської літератури не зоставалось нічого. Чотири патріоти зібралися в хаті обміркувати способи до відродження і, як би стеля завалилась тоді їм на голови, то може й кінець би прийшов чеській національності. (? Ред.). Але боротьба була тоді розпочата і була вдатною,—тепер усі в Богемії говорять і читають по-чеському; де-які великі авторітети в історичній науці пишуть по-чеському, і чехи відкинули геть остатні ознаки німецького верховодіння.

Фінляндія так саме боролась за свою мову і національність проти шведів і росіян. Відродження фінської національності почалося з відродження фінської мови, яка до того часу не мала ні встановленого діалекту, ні літератури. Фінни зібрали свої давні пісні, оповідання і легенди в одну незрівняну поему Калсвалу і література виросла раптом, забезпечивши назавжди характеристичні національні відзнаки народу.

Бельгія була вже на дорозі до того, щоб зробитися просто наслідуюнням Франції. Скрізь говорилося по-французькому, французька література найроспустнішого розбору заливала всю країну і загрожувала зруйнувати моральне почуття нації. Тоді Анрі Консьянс написав свої моральні оповідання по фламандському; розпочалась агітація за відродження фламандської мови і народня індивідуальність була вратована.

Угорщина в XVIII ст. зробилась провінцією австрійської імперії. Національна мова, мад'ярська, була занедбана в народі

і заборонена від австрійського уряду, імператор Йосиф сміявся з мад'ярської шляхти, з її мови й одєжі. Але розпочалася столітня боротьба за мад'ярську мову й національність і закінчилася повною перемогою їх.

В Болгарії, Волощині, Руминії, Сербії й Данії така сама боротьба принесла такі самі здобутки і, в кожному разі, відродження національної мови йшло в парі з відродженням інших національних відзнак і вело до матеріального добробуту.

Сумне становище народу, що зрікається своїх кращих відзнак, а переймає найгірші з чужих; віра в те, що єдино відродження можна запобігти лиху, і приклад інших малих національностей — все це привело до теперешнього руху в оборону ірїйської мови. Він виявився вперше 1893 р., коли в Дубліні заложена була „Гельська Ліга“ з такими завданнями:

1) Оборона ірїйської мови, яко національної мови Ірландії, і ширення її у що-денному вжитку.

2) Публікація дотеперешньої гельської літератури і творення новітньої літератури в ірїйській мові.

Місцеві товариства сеї ліги провадили сі ідеї, виховуючи громадську думку, вдаючись до почуття тих ірландців, що не втратили ще рідньої мови, уряджуючи відповідні місцеві демонстрації, щоб заохотити їх до охорони життя своєї мови і переконуючи їх прикладом інших національностей, як то годиться шанувати і боронити свою мову.

Ліга ся направила свою діяльність на „округи ірїйської мови“, — се власне та місцевість приморська, що простилася на північ, на захід і на південь від Донґала до Ватерфорда. Там найкращі краєвиди на цілу Ірландію. Тамошні мешканці найчистіші в світі гельці, подекуди зовсім вільні від чужої примішки, як на Арранських островах. Вони — твердиня гельщини, духовні спадкоємці минулого. Альфред Петт пише: „Беручись до перекладу чого небудь з давньої гельської літератури, я завжди дивуюсь і вкупі радію, що так часто знахожу спільні риси mezi гелльцями, що жили 1000 літ тому, і теперішніми селянами, що говорять по гелльськи“. Фізично, не вважаючи на злиденне життя, вони найвродливіші заступники свого племені; духовно вони рівні своїм обанґличаним сусідам, або й ліпші від них, бо вони владають

сварбами приказок, народніх творів, легенд і далеко дотепніші від своїх сусідів. Маючи запас слів у десятеро багатший, ніж має звичайний англійський селянин, вони розмовляють так плавко і вдатно, як левде чи зможе англійський селянин (обангличанений ірландець сливе ніколи так не може). Що ж до ввічливости і звичайности, то їх нема чого й рівняти.

З перепису 1891 р. видно, що тоді було 38121 таких, що говорили „тільки по-ірійському“, а „по-ірійському й по-англійському“—642053, отже всіх, що вміли по-ірійському — 680174. Правда, сей перепис роблено більше через поліцаїв—чужинців у чужому краю—що мало тямили, а ще менше дбали про точність вдиовідів, тим часом добре відомо, що багато людей виставили своєю „рідньою“ мовою англійську, хоча знали з неї тільки „yes“ і „no“, а думали й говорили, молились і розмовляли, торгувались і справи залагожували по-ірійському,—але така вже тоді була зневага до ірійщини. Беручи на увагу людей такого розбору, можна думати, що 1891 р. число людей ірійської мови складало неменше, як $\frac{1}{5}$ всієї людности Ірландії, а може й $\frac{1}{4}$, себ то один мільйон. Се число було поділено дуже нерівно по всяких графствах — в де-яких місцях, як от у Россі (в Гальвею), було 99%, а в інших, напр., в Клондерлові (в Клері) 41%.

Способи діяльности ліги дуже розмаїті і вживаються з великим завзяттям та енергією. По всій країні вряджуються її заходом віча з відчитами про мову і видаються відозви по-ірійському й по-англійському від значних місцевих і околичних діячів, щоб виробилася громадська думка про сю справу. Розсилаються організатори по тих околицях, де ще є ірійська мова, щоб вони знайомилися з місцевою інтеллігенцією духовною і світською, одвідували школи, ходили по хатах і заохочували народ говорити завжди по-ірійському і так своїх дітей навчати. Вже народилась розмаїта і дужа ірійська література і переважила своїм числом все, що видається в Ірландії по-англійському. Видано цілі серії чудово складених збірників давньої літератури (з поясненням як вимовляти кожне слово), шкільні зшитки з ірійськими написами, граматки, читанки, христоматії, збірники пісень, музичні твори, конверсаційні словарі, драми, проповіді і всякі твори ідейного змісту. Що місяця розпродується мало не 12,000 прим. таких

публікацій через центральне бюро ліги і попит усе зростає що дня. Ліга видала теж і перший часопис, друкований по-ірійському і по-англійському, під заголовком *An Claidheamh Soluis* (Меч світла), видає його з успіхом, а поряд з ним ще й *Gaelic Journal*, місячник високої літературної вартости.

Ліга енергічно боролася, щоб скасувати бойкот ірійської мови в початкових школах. Спочатку повна заборона сеї мови була замінена таким порядком, що дозволяв учителеві вживати ірійської мови, коли без цього не можна було обійтися, на те щоб краще навчити англійської, але забороняв навчати ірійської, хіба по-за шкільними годинами і то тільки тоді, коли ученик дійшов вищих класів, але такий лад не дав ніяких помітних наслідків. Давно завважено несправедливість сього ладу. Тодішній головний секретарь (перший міністр) п. Джеральд Бальфур обіцяв 1896 р., що „коли б таке було національне бажання, щоб учитися ірійської мови, то він не противився б тому“, а п. Старкі, міністер освіти, осудив систему навчання ірландських дітей англійської мови з допомогою сієї ж таки мови, назвавши її „нерозумною ані з практичного, ані з наукового погляду“, „фатальною помилкою, яка певне є головною причиною того браку ініціативи й незалежності та занепаду науки, що загальмували індустриальний розвиток Ірландії.“ Отже ліга справді викликала і допомогла виявити те національне бажання, якого вимагав п. Бальфур, і торік нарешті одкрилась дорога до навчання ірійської мови у всіх класах і при всякій здатности. Не вдовольнившись з самої сієї перемоги двомовного навчання, ліга звернула тепер увагу на антинаціональний характер шкільних книжок. Визначено теж надгородити тим учителям, чії ученики мають вищі нотатки за ірійську мову, та й самим ученикам за їх щирість до сієї науки.

В Ірландії вже є понад 300 філій сеї ліги, ще крім того є їх чимало в Великобританії, в Сполучених Державах і навіть у далекому Буенос Айресі, звідки йде найбільша матер яльна поміч товариству. Ті філії мають кожна від 40 до 400 членів, усякого стану і віри. Найдіяльніша філія, лондонська, має 500 членів, до неї належать сливе всі ірландські інтеллігенти в Лондоні і багато слуг, ділових людей, робітників і журналістів. Сливе всі ці філії позакладали недільні школи для навчання ірійської мови, скли-

кають віча, на яких вільно промовляти тільки по-ірійському, уряджують вечорі, де виконується переважно давня ірійська музика, спів та національні танці. Кілька разів на рік усякі філії в Ірландії організують укупі врочисті збори і там роздають нагородою за найкращі гельські пісні, оповідання, розвідки, народні казки, за найкращі збірники народніх приказок, технічних термінів і т. и., за найкращу декламацію, музику, танець і т. и. Трудно описати, які зміни поробили такі збори в сільському житті тих околиць, де вони відбулися.

Але цвітом цілого руху є „Oireachtas“ (великий збір), що скликається що року від центральної ліги; він багато чим подібний до шотландських „Mòd“ та вельських „Eisteddfod“ і триває по кілька днів. Програма тих „Oireachtas“ видається за кілька днів уперед і та, яку я тепер маю (на 1901 р.), дає добре зрозуміти загальний характер сих зібраннів. Роздаються медалі і премії за ірійські твори всякого розбору: розвідки, нариси, огляди, оповідання, вірш, декламацію, фольклор, списки поангличанених іменів з реставрацією їх первісної форми, словники фраз, імпровізовані і приготовані промови, драми, мелодії, співання ірійських пісень, танцювання ірійських джиг, ріл'в, горнпайпів, виконання ірійських музичних композицій на арфі, на скрипці, на дуді і т. и. Де-які з сих конкурсів ділються що до віку і полу конкурсантів, і всі мають дуже суворі вимоги. „Oireachtas“ викликає завжди великий інтерес у громаді, бо на таких зборах виявляються нові поетичні, музичні та драматичні талани. При тому беруть участь заступники філій ліги не тільки з Ірландії, але й з Англії та з Америки, прибувають і делегати від шотландських та вельських літературних товариств.

Треба сказати, що не завжди легка була путь сьому рухові розпочатому від гельської ліги. Навпаки, їй довелось працювати посеред бурі протестів, що здебільшого виходили з того, що люде не розуміли її справжніх завданнів. Її називали політичною та анти-англійською—тим часом вона зовсім не політична, бо має членів усяких напрямів—і лише настільки противиться англійським ідеалам, поведінкам і звичкам, наскільки вони одбірають ґрунт рідним звичаям. Проти гельського руху виставляються головню такі доводи:

1) Що даремне намагались до відродження мови, літератури, „мертвих“ от уже 200 літ;

2) Що було б немилосердно позбавити ірландців тої користі, яку дає їм дома і на чужині знаття англійської мови;

3) Що все це „не додасть ні шеляга ні в одну ірландську кишеню“;

4) Що такий уже закон для всіх мов, щоб здатніша переживала менше здатних, а коли ірійська мова користна, то житиме сама собою, от як вельська;

5) Що відродження відокремить Ірландію від усього світу і що ніхто не читатиме творів найбільших її геніїв через ірійську мову.

На такі доводи і на інші ліга вдатно відповіла. Вона зазначила, що ні мова, ні література ніколи не вмیرали, бо й тепер коло мільйона людей уживає ірійської мови у всій її первісній чистоті, а видавання літератури друкованої і рукописної ніколи не переставало. Вона одвертає від себе дорікання ніби вона заміряє позбавити ірійський народ користання з англійської мови; але признається до бажання дати народові дві мови: ірійську для серця і сем'ї, для поля й оселі, для думки, для душі й для розуму нації, англійську ж—для інших ужитків, так, напр., при торгових зносинах і т. и. Ліга зазначає індустріяльний поступ бельгійців, вельців та інших двомовних народів, яко приклад того, що двомовність навіть гартує розум. Вона запевняє, що відродження мови розів'є самоповагу і самопевність в ірландцях і тим поправить їм вдачу і матеріяльну вигоду. Вона приводить докази історичні на те, що ніколи так європейські народи не знали й не шанували Ірландії, як саме в той час, коли всі в ній говорили по-ірійському; при сьому згадує Ібсена, Андерсена, Сенькевича та инш. на доказ того, що геній завжди здобуде собі всесвітне признання, хоч би він промовляв найрідше уживаною мовою; нарешті ліга наполягає на те, що зовсім не політика *laissez faire* відродила вельську мову, та не вона віродить і мову ірійську, а—завзяття, тяжка праця і саможертва.

Ще не минуло й 10 років існування ірійського руху, а вже успіх йому забезпечений. Він перестроїв народню думку про на-

ціональність. Він збудив сумління ірландського народу, викликав у нього сором за нехтування своїми ідеалами. Він приєднав до себе всю кращу інтеллігенцію нації і виявив усі хиби виховання народнього. Він дав місцевому життю рідних околиць такий живий зміст і барву, яких досі йому бракувало і через те, між иншим, воно не могло вратувати людей від усякої неповздержности та від еміграції; він відбудував ірїйську Ірландію, що вже сама від себе жде натхнення й надгороди, більш ні від кого.

Переклад з англійською Л. У.

Легенда.

(Присвячено `В. К—ву).

Дівчину вродливу юнак покохав.

Дорожце від неї у світі не мав.

Ой, леле! у світі не мав.

І клявся, божився, що любить її

Над сонце, над місяць, над зорі ясні.

Ой, леле!—над зорі ясні.

—«Тебе я кохаю. За тебе умру...

Віддам за кохання і неньку стару!»

Ой, леле!—і неньку стару!

Та мила його не боялась гріха;

Була як гадюка зрадлива, лиха.

Ой, леле!—зрадлива, лиха.

Всміхнулась лукаво і каже йому:

—«Не вірю, козаче, коханню твому»

Ой, леле!—коханню твому.

«Як справді кохаєш, як вірний еси,

«Мені серце неньки живе принеси»

Ой, леле!—живе принеси.

Юнак мов стерявся: не їв і не спав,

Три дні і три ночі він десь пропадав.

Ой, леле!—він десь пропадав.

І стався опівночі лютий злочин:

Мов кат витяв серце у матері син.

Ой, леле!—у матері син!

І знову до милої з серцем в руках
Побіг, і скажений гонив його жах.

Ой, леле!—гонив його жах.

Ось-ось добігає, не чуючи ніг.
Та раптом спіткнувся і впав на поріг.

Ой, леле!—і впав на поріг.

І серденько неньчине кров'ю стекло
І ніжно від жалю воно прорекло,

Ой, леле!—воно прорекло.

В-останнє озвалось до сина в ту мить:
—«Мій любий, ти впав... Чи тебе не болить?»

Ой, леле!—тебе не болить?...

М. Вороний.

Пенсія.

Над містом займався погожий весняний поранок.

Ясним золотом засяяли бані собору, забіліла дзвіниця, забіліли далеко за містом міщанські хатки на горі. Залляло сонечко своїм промінням і череду, що тяглася на ту гору рябою смугою, мов-би виринаючи з присмерку долини, де стояв ще сивий туман. Лиш городські двох—та трьохповерхі панські дома сірили ще у тіні, неначе-б знало сонечко, що панам ще не пора вставати. По брукованих улицах де-не-де торохтів ізвощик, проходили куховарки з кошиками на базарь та дворники замітали пішоходи.

Біля воріт одного гарного панського дому сидів на ослінчику підстаркуватий селянин, у драній свитині, у рудій смушевій шапці, у старих порепаних чоботях. Він сперся руками на сучковатий ціпок і водив очима за перехожими. Обличчя його було сухе, зморщене; давно не голена борода стирчала, як стерня, сивою щетиною; під рудовато-сивими великими бровами глибоко сховались малі карі очі.

Довго вже просидів селянин на цьому ослінчикові, чогось дожидаючись.

Відчинились ворота, і вийшов дворник у червоній сорочці, у замащеному полотняному фартусі, у капцях босоніж з мітлою в руках. Він став, роздивився навкруги по вулиці і широко позіхнув, закриваючи рот рукою.

— Дай Боже здоров'я!—привітав селянин.

— Здрастуйте,—відповів дворник.

— А чи тут генерал Закревський живе?

— Тут. А що?

— Коли-б мені до них доступитя,—промовив селянин.—
Може-б доложили, будь ласка.

— Рано ще. Як устануть—камардінові скажете,—доложить.
Діло єсть?

— Еге.

— А ви-ж не тутешні?

— З Білоча.

— Далеко?

— Верстов із сорок буде.

— Просьбу маєте?

— Еге, просьбу. Я, бачите, під ними служив,—у турецькій
компанії були. Вони тоді ротним у нас були, штабс-капітаном,
а я в тій роті був зводним.

Дворник сів біля селянина на лавку.

— Так я, значить, ранен був під Горним Дубняком, у грудь,
на-виліт; вилежав у лазареті два місяці, та й дали мені одставку.

— Та—ак,—протяг дворник.

— Та й отак, бачите: поки здужав робити, то робив...
звичайно, як у нас, по мужицькому: орав, косив, молотив. А
тепер не сила: задишка, дух забиває... Повірите—я оце сюди два
дні йшов, отих сорок верстов: на превелику силу вчора добився.
Отам на горі, спасибі людям, переночувать пустили. А що воно
сорок верстов на здорового чоловіка?—в один день витріпає, ще
й легко. Та ба! Не тая вже сила... Тягла свого нема, скотинки
ніби-то,—то й мусиш пішки... Ноги брякнуть... А найбільше—
що дух забиває: пройдеш верству чи дві, та й сядеш, а у гру-
дях аж пищики тобі грають...

— Конечно, що вже ранена грудь не те...—озвався двор-
ник.

— Не те!..—зітхнув селянин.—Тепер, бачите, дочка у ме-
не віддана: одна—однісенька й була, то зятя у прийма взяв.
Дітей у них, вибачайте, семеро, онуки ніби-то мені... Ну деж йо-
го таку юрбу нагодувати, зодягти!.. Ще поки дітей було менше,
а я дещо заробляв по людях—бо я, бачите, вітряки ставлю, то
вже мене на всю округу знають—то, кажу, жили якомсь. Ну, а
що вже тепер—то вже пропадай. пропадом, тай годі... Спасибі

людям, нараяли, що пенсію можна клопотати: за рану, ніби-то, дають. Оце й я подався сюди; земляк один розказував мені про генерала, а я й нагадав собі, що це воно, мабуть, не хто, як той самий наш ротний і є. Ще й досі, хто знав—як батька рідного згадують. Добряща душа!.. Попрошу, думаю; хай уже наставлять мене, куди і як.

— Барин добрий; що й казати,—озвався дворник.—Вже порадять, допоможуть... Що й казати!.. Разом служили, вмісті й рани прийняли. Вони-ж тож контузію мають, у голову бонбою...

— Де вже бонбою!—відповів селянин.—Коли-б у голову та бонбою, то вже амінь, на місці... Іх коні побили. Як виносили батарею на редути, саме як-раз ракета розірвалась; коні сполохнулись тай збили їх, а вони головою на ящик і влучили...

— Хіба-ж воно таке контузія називається?—здивувався дворник.

— А як же. Контузія!

— А камардін розказує: бонбою у голову.

— Де вже бонбою, не може того бути!

— Пенсію тисячу п'ятсот рублів получаять,—казав дворник;—і в одставці генералом, з мундером назначені...

— Там-то гроші!—похитав селянин головою.

— Хіба по такій лінії воно гроші?—казав дворник.—Воно, скажем, вам або мені—то ось у вас свитина...—і він скоса глянув на драну свитину селянина—або що я босий...—і він простяг свої ноги у капцях—воно нічого. А по їх лінії так не можна; генеральський чин держать треба.

— Воно так,—зітхнув селянин.

— Ви кладіть: камардин, поварь,—і дворник почав правою рукою загинати пучки на лівій,—горнишна, при баришнях знов горнишна, при паничах хлопець, кучерь та я ось—одної челяди семеро. Та коні держать. А що воно все коштує?...

— Так,—згодився селянин.

— Тож-то—завважив дворник.—Тих півтори тисячі у них на одну челядь, та на коні, на екипажі йде... Поставили резинові шини на дрожки—та й двохсот рублів як не було.

— Двісті рублів!—здивувався селянин.

— Тим-то і служать ще вони, генерал, у банку, бо грошей не стало-б. Дві тисячі там получають. Та з маєтку, що по барині покійній лишився, ще гроші ідуть, а вже скільки—того не знаю.

— Великі гроші!—зітхнув селянин.

— Великі. Та й розход-же великий. Оті паничі багато їх сіють... тягнуть з батька, бодай їм... а він дає. Оце їм цуцика загрянншого заманулось, „вдог“ називається по їхньому—сто рублів віддали.

— Сто рублів за щеня!? Святсья, Господи!—жахнувся селянин.—Не гріх-же воно?! Ох, Боже мій, Боже! Та ж за такі гроші у нас пару коней можна купити, хазяїном зробитись!. Боже, Боже!—зітхав він.

— Да!..—протяг дворник, хитаючи головою.—А тепер з того цуцика таке звірисько вигодувалось, як добре теля завбільшки.

Селянин мовчав, похиливши голову на щіпок. Залунав десь здалека дзвін. Селянин зняв шапку й перехрестився.

— Що воно, невже свято яке сьогодні?—спитав він дворника.

— Ні. Манастирь тут, так що-дня там службу правляють.

— А що, скоро вже ваші пани повстають?

— Де там скоро!.. Паничі так недавно й полягали, вже на світ займалося.

— Ц-сс!..—здивувався селянин.— У нас уже до сеї пори разів по п'ять плугом обернули люде...

— Погуляйте ще до полудня, тоді й доступите. Я скажу камардінові, щоб доложив,—сказав дворник, встаючи з лавки й беручися за мітлу.

— Спасибі за ласку. Піти хіба в манастирь той, лоба перехрестить.

— Ідіть. Встигнете й службу всю перестояти.

Селянин устав, закинув торбину на плечі та й посунув у ту сторону, де дзвонили.

Вже сонце високо підбилося на небі, вже орачі повипрягали волів і сідали полуднати, а на східцях під ганком генеральського дому сидів старенький селянин, все дожидаючись, коли повстають пани.

Повз його проходили якісь люде, перебігали дівчата у городянській одежі—мабуть ті „горнишні“ панські; одні оглядались на його, другі минали не дивлючись, наче-б його тут і не було, а він усе сидів, спершись чорними гудзоватими руками на ціпок, і дожидав.

Рипнули двері на ганок, і вийшов якийсь чоловік у синьому каптані з золотими гудзиками, високий, гладкий, з низенько обстриженою головою, виголеним підборіддям і густими рудими бакирами. Він виніс мундир з червоною підшивкою, струснув його, почепив на кілок і почав чистити щітку.

Селянин став, уклонився.

— Дай Боже здоров'я!

— Ага!—повернувся той і кивнув головою.—Знаю, мнѣ докладували. Зажди, старічок; вип'ють чай, так вийдуть.

І він знов узявся чистити мундир. Відчиненими дверима вийшов здоровенний мишастий пес, справді як теля завбільшки, і, побачивши чужого, грізно загарчав.

— Тубо, Джек!—промовив камердінер. Служняний собака замовк, лиш цікаво обнюхав селянина.

— Сто карбованців!—пригадав собі селянин,—пара коней!..—і він тихо зітхнув.—Коли-б-то нам тепер пару коней!.. Гай-гай!.. І не журився-б... і пішки не плентався-б стільки світа і хазяйство инакше пішло-б...

І він знов сів, похилившись на свій сучковатий ціпок.

Почистивши мундир, камердінер пішов назад і зачинив двері.

Минуло ще з пів-години, знов рипнули двері, і той самий камердінер покликав селянина до генерала.

Знявши шапку старий увійшов у сіни, а з других дверей вийшов до його генерал, здоровий, кремезний, з довгими синьими вусами й лисиною на всю голову.

— Что скажешь, братъ?—спитав він селянина.

— Здравія желаю, ваше високоблагородіе!—привітав старий москаль, упізнавши свого колишнього ротного.

— Превосходительство! — підказав камердінер, що стояв збоку.

— Молчи!—промовив, усміхнувшись, генерал до камердінера.—Солдатъ?—спитав він знов селянина.

— Точно так, ваше висок... промовив той і зачепився.— Херсоньського полка... Зводним був... ваше висок... превосходительство.

— Былъ въ кампанії?

— Точно так, ваш... превосходительство; під Горним Дубняком ранен у грудь.

— Какъ зовуть?

— Федор Шляховий.

— Гм... так,—протяг генерал, ніяк не можучи собі пригадати колишнього зводного. — Ну что-ж, братъ, дѣло какое есть?

— Явіть начальницьку отеческу милость, ваше превосходительство, — промовив старий, низенько кланяючись. — Пенсію поклопочіть мені... Немощний став, не зароблю вже хліба...—і знов уклонився.

— Пенсію?.. гм. пенсію. Какую же, братъ, пенсію? Изъ Александровскаго комитета о раненныхъ... Ты раненъ, говоришь?

— У грудь, на-виліт, ваше превосходительство.

— И неспособенъ къ труду?

— Де вже способен! Задишка, дух запирає...

— Можно попробовать, можетъ и дадутъ пенсію,—промовив генерал.

— Ваше благородіє, Бога молитъ буду повік!—скрикнув старий, впавши на вколішки перед генералом.

— Встань, встань, братъ,—казав генерал.—Что можно—сдѣлаемъ.—Вотъ что, братъ: я тебѣ дамъ письмо, къ воицкому начальнику пойдешь. Я, братъ, самъ въ отставку, не моя власть.

— Поклопочіть, ваше благородіє... ваше превосходительство... ми темні, хіба ми знаєм?..

— Ну-ну!.. Возьми его, Иванъ, на кухню,—звернувся генерал до камердинера,—пусть его накормятъ, рюмку водки дадутъ, чайку. Ступай, братъ. А я тебѣ письмо напишу.

— Поздоров, Боже, вас... і діточок...—мовив старий, ідучи за камердинером на кухню.

Через місяць покликали Федора Шляхового через волость до воїнського начальника. Знов поплентався старий до міста, знов підночував на горі у знайомого міщанина і знов сидів до полудня на східцях воїнської канцелярії.

Погляділи, обслушали його лікарі воєнні і признали, що він, „кь труду неспособень.“

— Будеть, старикъ, пенсія,—сказав воїнський начальник.

— Явіть начальницьку отечеську милость,—кланявся старий.

Як повиходило начальство з канцелярії, Федор Шляховий несміливо підійшов до рябого писарчука, що писав папер про його.

— Не прогнівайтесь, що я питаю: а чи скоро тую пенсію видадуть?

— Пенсію?—промовив, підводячи голову писарчук.—Через полъ-года, не ранше.

— Через пол-года... повторив старий.

— Дадуть вам знать через волость.

— Ну, спасибі вам за добре слово. Мені можна йти?

— Можна.

І старий потяг додому. Ішовши базарем купив він за п'ятака медяників онукам на гостинець. „Нехай і діти радіють,—думав він.—Дочці та зятеві і так радість буде, що не дурно годують старого... Боже правий, Боже милосердний! Коли-б то хоч пса дали... тьху, прости Господи!.. сто рублів, то зараз-би коненят купив, може-б ще де-яка одежина справилась...“ Веселіше стало на душі і неначе помолодшав сам, наче-б старі ноги стали легчі і задишка не так дошкуляла.

А через пів року той самий рябий писарчук, вибравши з купи паперів приказ про пенсію в 30 рублів що-року Федорові Шляховому, писав під приказом: „возвращается въ Комитетъ за смертію такового, посему кь выдачѣ ему, Федору Шляховому, пенсія не подлежить.“

Модест Левіцький.

Перша жінка.

Народня легенда.

Господь всевладний творчий рух
Зробив могучою рукою,
І удихнув живущий дух
У тіло, пишнее красою.
Єдине слово тільки рік,
І з небуття страшної ночі,
Росплющивши щасливі очі,
Встає найперший чоловік.
За мить одну—ще мертва глина,
Безплідний порох без життя,
Тепер—із розумом людина,
Із серцем, повним почуття.

Пішов... І убрана квітками
Земля лягала перед їм;
Річки блакитними стрічками
Єднались з морем молодим;
Промінням грало і тремтіло
Веселе небо і з далі
Хилило радісно і сміло
Широкі груди до землі;
І до квіток квітки схиляли
Свої пахущі головки,
І вперше по́друг цілували,
В гілках сховавшись, пташки;
І де лука квітчастим краєм
Горнулась ніжно до гайка,—
Там на узліссі попід гаєм
З подружжям ланя йшла струнка.
Бреніли бджоли золоті;

Край личка білого лелі
Метелик вився і тремтів
І геть зникав серед кущів.
На брата глянути новіго
Підходив до Адама звір,—
Не зводив довго, довго з його
Він зацікавлений свій зір.
Якийсь малий співець летючий
Аж на плече до його сів
І там, моторний та стрибучий.
Виводив свій веселий снів.
І промовляв Адам словами
До всього, що було живе;
Та ні з звірів, ні між пташками.
Ні з тих, що лазить, чи пливе,—
Ніщо озватися не вміло,
Щоб зрозумів його і він:
Все проміж себе гомоніло,
А він був сам, зо всіх один.
І защеміло серце в його
Самотним бодлем: зрозумів,
Що товариство є у всього,
Йому ж нема товаришів...

Так за країною країну
Минав засмучений він сам
І на трояндову долину
Нарешті уступив Адам.
П'янило голову дихання
Гаїв квітчаних запашних,
Хиляла втома й знемагання,
І він схилився і затих...

Він спав. І тихою ступою
Господь прийшов,—він розумів
Чого душею молодою
Адам іще в раю хотів.
І божественними руками
Найкращу квітку з-між квіток
Зірвав і доторкнувсь устами
Він до рожевих пелюсток.
І дивної уроди тіло

З троянди стало перед ім;
Дихнув Господь—і затремтіло
Воно тоді життям живим.
Людина дивная стояла—
Земля укупі й небеса:
Немов зоря, душа сияла,
Мов квітка—пишная краса.
Що тільки здумати здоліла
Серед своїх небесних мрій
Господня всевладня сила,—
Те все, усе надав Він їй—
Усе, що доброго й ясного
Добачить міг господній зір...
І він збудив того, для кого
Найкращий сотворив свій твір.
„Встань! подругу тобі дарую:
Душею— сяйво божества,
Красою—квітку запашную,—
Се неба часточка жива.
Небесним ти серед земного
Із нею вкупі будеш жить
І серед раю запашного
Новий, духовний рай творить“.

Адам стояв... І у дівочі
Він не дивився зорі-очі,
Не взяв за рученьки малі,—
Мовчав, схилившись до землі.
І зрозумів Господь з смутного
Своєю силою, без слів:
„Земля еси і від земного
Ще ти сягнути не долів.
Гаразд: я дам тобі дружину,
Як сам еси, таку земну,
А сю квітчану людину
Візьму в країну осяйну.
Щасливий будь собі з тією!
Та й ся стоятиме повік
Перед турботною душею!
Довіку кожен чоловік,
Що після тебе буде жити,
Серед своїх найкращих мрій

Все буде в серцеві носити
Глибокий жаль, журбу по їй!
Не вмре у душахъ образ любий,
Краси й добра найкращий квіт!...
Та вже на сей не верне світ
Ніхто утраченої згуби.“
І ледві глас Господній стих,—
З Адамом Єва вже стояла,
А в високостях осяйних
Людина-квітка утопала...

І сталося, як Господь сказав:
Той образъ дівчини-квітини,
Пів-янгола і пів-людини
Ніколи нас не покидав:
Його в душі ми всі голубим,
Всім серцем прагнемо його,
А він сияє світом любим
Із неба чистого свого.
І кожному він тільки мрія,
Повік несправджена надія
До нас на землю прихилить
Небесно-чистую блакить.
І тільки тихими піснями
Ми тужим-плачемо сумні
За тим, що мріє там над нами
У недосяжній даліні.

Б. Грінченко.

Володимир Лесевич.

Серед гromу страшних подій у листопаді, серед розливу крові і сліз під час народження політичної волі в Росії, поліг у труну один з талановитіших українців нашого часу, який присвятив чимало праці та енергії, щоб прискорити час бажаної волі і заплатив за це роками неволі і заслання. Ми говоримо про недавно помершого відомого філософа Володимира Лесевича, українця з Полтавщини. Доля рано одірвала його від рідного краю і закинула на чужину; він працював здебільшого коло культурного розвитку російської громади і всесвітньої науки, але його думки раз-у-раз летіли на Україну, і на при кінці свого віку наш учений ставав усе ближче і ближче до українського культурного руху: останньою працею В. Лесевича була наукова стаття українською мовою.

Володимир Лесевич народився р. 1837 в селі Денисівці Лубенського пов. в Полтавщині. Вчився попереду в Київській гімназії, а потім у петербургській інженерній школі. Скінчивши сю офіцером,—служив де-який час на Кавказі, далі знов повернувся до Петербургу, де здобув вищу військову освіту в Академії Генерального штабу. Але наступив 1863 рік, і Лесевич, не бажаючи йти в похід проти польських повстанців, покинув на завжди військову службу. Де-який матеріальний достаток дав йому спрможність віддатись цілком науці і письменству, і з цього часу доля Лесевича тісно з'язалась із долею поступової російської інтелігенції.

Ще на Кавказі Лесевич почав дописувати до кращих тодішніх поступових російських часописів, а повернувшись до Петербургу, став близько до редакції „Отечественныхъ Записокъ“ і містив там свої філософські та публіцистичні праці. Крім того Лесевич писав у „Современномъ Обозрѣніи“, „Недѣль“, „Знаніи“, „Сѣверномъ Вѣстникѣ“, „Русс. Богатствѣ“, „Сынѣ Отечества“. Р. 1870-го Лесевича з наказу петербургського генерал-губернатора Гурка вислано адміністраційним робом до Сибіру. Міняючи чергово міця заслання: Єнісейськ, Красноярськ, Казань, Полтаву, Лесевич тільки р. 1888 одержав дозвіл знов повернутись до Петербургу. 1901 року Лесевич підписав відомий протест літератів проти звірського мордування поліцією шкільної молодіжи на Казанському майдані, і за це його знову вислано з Петербургу. Останні роки свого життя покійний прожив на селі в Полтавщині, виїзючи на деякий час за кордон і до Криму, щоб поправити своє здоров'я. 13 падолиста Лесевич помер у Києві.

Блискучий промовник, здібний оживити найсухішу абстрактну тему і викликати до неї інтерес в аудиторії, здається, утворений для кафедри, Лесевич не міг через умовини російського життя бути професором, за те, яко орігінальний мислитель і талановитий популяризатор чужих філософських систем, він полишив глибокий слід в історії російської думки. Здається, сама природа призначила Лесевича для громадської діяльності, з його великим бистрим розумом, з його серцем, яке не могло зіставатись ніколи байдужим до всякої неправди і зла, але для таких людей дороги в Росії не було, і Лесевичеві довелось обмежитися кабінетною наукою, з впливом тільки на нечисленних „вибраних“, яким доступні високости людської науки і знання, а для мільйонів, які так любив небіжчик і в обороні яких не боявся висловляти сміливо свої думки і погляди, його праця і його заслуги—то поки що мертвий статок, мертво надбаня. Замкнений у високій, але обмеженій сфері абстрактної думки, Лесевич тільки инколи міг озиватись до широкої громади з словом „правди і науки“, але те слово було упевнене і сміле, і через те вабило до себе серця й розуми, було для всіх високим авторитетом. І хоча для нас, українців, він зробив не стільки, скільки б міг зробити при кращих обставинах, але всеж він підтримував ідею федерації славян-

ських народів, обороняв українське слово, і при кінці віку приступив навіть до наукової діяльності нашою мовою.

На літературне поле Лесевич виступив в часи панування позитивізму в філософії і реалізму в літературі. Зразу він заявив себе прихильником теорії позитивної філософії О. Конта, розвиваючи і популяризуючи ідеї великого французького філософа в численних статтях. З цих статей треба згадати: „Очеркъ развития идеи прогресса“ в „Соврем. Обзорѣніи“, 1868, кн. 4 і 5; „Философія исторіи на научной почвѣ“—„Отечественныя Записки“, 1869, кн. 1; „Позитивизмъ послѣ Конта“, там-же, 1869, кн. 4; „Новѣйшая литература позитивизма“, там же, 1870, кн. 12; „Первые провозвѣстники позитивизма“—„Отеч. Зап.“, 1873, кн. 12. Чужий усякому догматизуванню, не здібний замкнутись у вузьких межах якої небудь доктрини, Лесевич не спинився на сектартарському визнаванню всіх пунктів філософії О. Конта, як цього держались правовірні ученики філософа; стоячи на ґрунті важніших основ позитивної філософії, Лесевич спочатку прихилився до поступової школи учеників Конта, якої видатнішими заступниками були Мілль в Англії, Літре і Вирубов у Франції. Але скоро він відійшов від цієї фракції позитивістів, скоро завважив у неї напрям догматизувати свої ідеї, і через те його статті зустріли гарячу відповідь від прихильників непохитного і незмінного позитивізму школи Літре. Він узявся за переоцінку найґрунтовніших принципів позитивізму, не з думкою розбити його, але щоб визволити від панування догми і нерухомости та вивести на широкий шлях безупинного еволюціонізму. Цю роботу виконав Лесевич у глибокій змістом і вельми критичній розправі „Опытъ критическаго изслѣдованія основначаль позитивной философіи“ (Спб. 1877). Ця книга, як каже д. Колубовський, свідчить, що Лесевич змагається посунути і розвинути далі Контовські основопочатки. Послідувателі Конта, на думку Лесевича, зупинили розвиток позитивної системи. Вищу стадію позитивізму Лесевич бачить у науково-критичній філософії або в критичному реалізмі, заступниками якого являється плеяда німецьких новокантіанців (Авенаріус, К. Герінг, Ріль).

Позитивізм у працях цих учених зовсім збувся великих рис теологізму і метафізики, зреформувався на підставі суворої критики і вилився в форму такої наукової філософії, яка узброєна

найостаннішими здобутками всіх одділів науки і оперує всіма засобами, щоб ясно сформулювати і йти до здійснення своїх гуманістичних змагань. Речником і істориком цього напрямку в філософії став Лесевич у своїй праці „Письма о научной философии“ (Спб., 1878), де він змалював усі фазиси розвитку німецького неокантіанства. Лесевич пильно стежив за еволюцією цієї філософської школи і знайомив з нею російську публіку етюдом „Что такое научная философия“, Спб., 1891. В найновіші часи цей напрям прибрав форму емпіріо-критицизму, видатнішим заступником якого є німецький філософ Авенаріус. Лесевич переніс здобутки цієї філософії на російський ґрунт в статті „Философское наследіе XIX вѣка“ (Рус. Бог., 1896, 12).

Не замикаючися в рамки сухої абстракції і певної філософської доктрини, Лесевич завжди цікавився найрізноманітнішими сферами людської духовної творчості; надзвичайна пам'ять та ерудиція давали йому спроможність віддаватись студіям на різноманітні теми, з результатами яких він знайомив публіку в своїх статтях і збірнику „Этюды и очерки“ (Спб. 1887). Його увагу брали старі письменники (Данте, Дефое, Гальдос); один час він живо узявся студіювати буддизм, якому він присвятив статті: „Буддійскій нравственный типъ“—„Сѣв. Вѣстникъ“, 1886, VI; „Новѣйшія движенія въ буддизмѣ“—„Рус. Мысль“ 1887, кн. 8; „Религіозная свобода по эдиктамъ царя Асоки Великаго“—„Вопросы философіи и психологіи“, 1889 кн. 1. Чимало присвятив часу небіжчик фольклорним студіям і про початок роману. Де-які статті його на ці теми друковано по французьких наукових виданнях.

В останні роки його зацікавило питання про „всесвітню“ мову, про відносини мов народніх до наукових і всесвітніх, відбитком чого явились дуже цікаві його статті в „Рус. Мысли“— „Всемирный языкъ“ і „Международный языкъ культурныхъ сношеній“ (1903, кн. 2). В останній статті Лесевич рішучо виступає проти творення всяких волапюків і есперанто, навіть проти того, щоб накинути роль міжнародньої мови старій латині. Він гаряче виступає в обороні народніх мов, які принижують і зневажають де-які наукові педанти з висоти своїх академічних олімпів. „Народні мови, говорить Лесевич, стають скарбницею народніх переказів, що в'яжуть нові покоління з історичною старовиною; вони являються одинокими і незамінними провідниками про-

світи в народні маси, обтяжені фізичною працею на стільки, що про заміну їх мов іншими, хоча б і кращими, не може бути й мови“. Народні мови Лесевич признає „великим історичним благом, бо другого знаряддя поступу здобути—немає де, та й не варто його здобувати... Суспільне значіння народньої мови остається непорушним аргументом для того, щоб зберегти її всюди, завжди і при всяких випадках. Основою духового життя народу мусять бути народня мова, всі ж інші мови, які можуть дійти до народу збоку, неминуче здобувають значіння запомогових мов“. Такими запомоговими мовами уважає Лесевич державну мову, чужі мови, навіть межинародню наукову; але ж „тільки одна народня мова буде вічним товаришем народові, і скрізь, і завжди: без неї чоловік стає безсловесним“.

Ми навмисне навели ці цитати, бо вони почасти дають зрозуміти відносини небіжчика і до української народньої справи. Лесевич був прихильником федералізму і вільного розвитку народів російської держави, одже в першій лінії йому дорогі були інтереси рідного українського народу. Про відносини Лесевича до українства дає нам найбільше матеріялу стаття д. Сфремова у „Кіевскої Старині“ за грудень минулого року. „Одірваний умовами свого життя і громадянської діяльності од рідного ґрунту з дитячих літ, Лесевич одначе не зробився „общероссом“ того типу, який, на жаль, дуже розповсюджений серед наших земляків і характеризується цілковитим ігноруванням спеціальних потреб України і холодною байдужістю до долі її народу. Вражіння дитячих літ, які прожив Лесевич у ріднім краї, на все життя зістались йому провідною зорею, яка вабила його до себе і примушувала часами відгукуватись на спеціально українські питання життя. Цей бік діяльності покійного філософа, може бути мало відомий публіці, складає дуже цікаві сторінки в його біографії, ті інтимні сторінки, на яких він спочивав душею і на яких любив зупинятись у своїх споминах. Де-далі ця любов Лесевича до рідного краю не тільки не минала, але все збільшувалася, дійшовши в кінці до того, що він в останні роки просто і безпосередно пристав до українського руху“.

Ще р. 1864, зараз після того, як Лесевич покинув військову службу, його прихильність до українства і добре розуміння справи народньої просвіти виявились практично тим, що він за-

вів народню школу з українською викладовою мовою в його рідному селі Денисівці. Історію з цією школою і ті неприємности, які зазнав за неї від адміністрації Лесевич, розказано в статі д. Сфремова на підставі „Громади“ Драгоманова (1878, кн. 2).

При кінці 70-хъ років Лесевич мав зносини з Драгомановим, трохи запомагаючи йому матеріально. І потім, у 80-х роках небіжчик давав гроші на радикальні видання в Галичині через Мальованого і М. Ковалевського. Думки Драгоманова про федералістичний лад Росії Лесевич гаряче проповідував серед передових кругів російського громадянства в Петербурзі. Він навіть zorganizував у Петербурзі гурток української академічної молодіжи, яку заохочував студіювати Україну, видавати збірники, де б містились матеріали про життя українського народу з етнографічного, економічного, культурного та ин. боків. Уже був готовий перший випуск задуманої колективної роботи, але арешт і заслання Лесевича не дали йому побачити світ. Такъ саме не вийшла і його праця про федералізм—з приводу творів еспанського публіциста Пія Морґаля. На сей час припадають також чотири листи Лесевича про Шевченка в еспанській „*Ilustracion Espaniola*“ (1877 р.).

Минуло більш як чверть віку, і Лесевич про українство не озивався. Сі часи він перебував на вигнанню і на чужині. Але при кінці віку доля привела його знов до рідного краю—до Полтавщини; і може під вражінням рідного кола Лесевич береться студіювати укр. народню словесність і пристає до українського культурного руху. Наслідком сього явивсь дуже інтересний збірник словесного матеріалу, що записав Лесевич від сільського оповідача Чмихала. Цей матеріал видало у Львові Наукове Товариство імени Шевченка, яко XIV том „Етнографічного Збірника“ з передмовою самого Лесевича. Це була перша його проба писати по-українськи. Другою і останньою була стаття небіжчика, написана для Наукового Збірника в честь проф. М. Грушевського. Ця стаття торкається історичних взаємин старих релігій і має назву: „Помпеянське Ізіум, пам'ятка боротьби східних культів за перевагу в греко-римським світі“.

Треба ще згадати статтю Лесевича в „Рус. Мысли“ (1904, кн. 1—2) про Євгена Гребінку, написану на підставі дуже пильного ізучення творів Гребінки і матеріалів до його біографії. Ле-

Лесевич зробив у цій статті переоцінку вартости Гребінки, яко чоловіка і письменника. Відкинувши весь намул шаблониових і чужих слів, з чого складалось майже усе, що було надруковано про особу Гребінки і його твори, Лесевич одкривас досить несимпатичне моральне обличча письменника, який не виробив собі певних принципів—ні громадянських, ні навіть літературних. Що до письменницької ваги творів Гребінки, Лесевич признає безумовну вартість тільки українським його творам, Гребінка ж—яко російський письменник—тип цілком негативного значіння, і через те зовсім слушно всі його забули.

Покійному філософові належить ініціатива заснування відомого українського видавничого товариства в Петербурзі і нариса плану його видавничої діяльности. Одначе вислання з Петербургу перешкодило йому ближче стати до справ у товаристві.

До останніх років життя Лесевича належить знайомість його в Римі з молодим галицьким поетом П. Карманським, який надрукував у 1 книжці Літ.-Наук. Вістника за сей рік цікаві згадки про небіжчика, про його велику прихильність до української справи, про його заходи надруковати в „Revista Moderna“ статтю Карманського про утиски українського слова в Росії і т. и. Згадки д. Карм. маюють також дуже гуманну і щирю вдачу покійного; між. ин., через моральний вплив і матеріяльну заповому Лесевича, д. Карманський покинув езуїтську Академію в Римі і перейшов на філософський відділ університету.

Коля небіжчикові довелось при кінці днів своїх бути свідком ганебних і варварських погромів у Києві, його благородний дух був обурений до глибини, він виступив проти цього з статтею в „Кіевскихъ Откликахъ“. Се було його останнім друкованим виступом. 13-го падолиста він умер у Києві. 15 відбувся похорон. Криваві страшні події тих днів одвернули увагу громадянства від сумної втрати одного з луччих синів краю, і за домовиною його шов невеличкий гурток приятелів-українців, офіцерів-саньорів і гімназистів. Навіть не було студентів. Тихо і без промов засипано його труну землею на Аскольдовій могилі. На домовину були положені вінки від редакцій деяких постунових виданнів, від української демократичної партії, від київського єврейського рабина, та ин.

Російська і українська преса присвятила небіжчикові цілий ряд теплих заміток і некрологів. Од Лубенського „Хлібороба“ до петербургського „Руссаго Богатства“ згадано його добрим словом і признанням заслуг перед громадою. Автор замітки в „Р. Бог.“—д. Южаков каже: „Не забуде його рідна Україна, не забуде і рідна йому російська література“. Ці слова скажемо за їм і ми.

Д. Дорошенко.

Пам'яті Романа Сембратовича.

Коли ви глянете на карти Європи чи Росії, які трапляються до рук європейському чоловікові, ви не стрінете там ніякої згадки про Україну. Є там, що правда, наша земля з її ріками й степами, але нема ні найменшої згадки про наше національне ім'я. Нема й натяку на те, що довши тих річок, що по тих степах, по малих і великих городах живе 30 мільйонів українського народу. Звісно, по вчених книжках говориться, що десь там на півдні Росії живуть „малоросси“, „Kleinrussen“ чи „petits-russiens“ — от, так собі якась дрібненька південна варіація московського народу; але щоб се була нація, яка хоче жити й розвиватися і добивається таких форм життя, які могли б їй той розвиток забезпечити, то цього нікому з звичайної європейської публіки до недавнього часу й на думку не спадало; та не то з звичайної, а навіть здебільшого і з видатнішої, як побачимо далі. Що правда, часом доводилось прочитати про цих „малих росів“ і щось инше, напр. у Реклю, чи в Драгоманова,—але се було так не часто, що воно тільки дивувало і скоро забувалося. І ніхто в Європі про нас не знав і ні на якій географічній карті нас, яко нації, знайти було не можна. Ми могли, яко нація, вигинути до решти, і нікому й на думку не спало б—яка трагедія, трагедія смерті цілого народу, відбулася в далеких од європейського ока надніпрянських просторах...

А тим часом нам треба було, щоб нас знали. Бо ми ж хотіли бути народом, хотіли мати своє місце у світовій сем'ї, а як же ми могли його здобути, не приставши до діяльності тієї сем'ї і—поперед усього—не познайомивши ту сем'ю з самими собою—такими, якими ми були і якими тепер є? Тільки тоді, коли б нас помітили, нами зацікавилися, тільки тоді в нашій боротьбі за національне життя ми могли сподіватися—не на підтримання від Європи, ні: кожен сам про себе дбає, —але на той світ явности та прилюдности, який хоч як, а все ж таки вдержує руку, охочу до ламання чужого права... І так треба нам цього було!..

Були заходи познайомити Європу з нами: згадаймо праці Драгоманова, книжечку „La nation opprimée“, але все це були тільки окремі спроби, які потопали в морі європейського незнання про нас і наші змагання, і не зробили вони на широку публіку ніякого вражіння. Треба було вжити иншого способу, щоб чогось досягти.

Цього способу взятися і досягти дуже добрих результатів і пощастило Романові Сембратовичеві.

Він народився р. 1876-го в Галичині, в сем'ї галицького попа-москвофила. Скінчивши гімназію в Перемислі, перейшов до віденського університету на юридичний факультет. Хоч виріс у москвофільській сем'ї, та вже замолоду придбав собі національну свідомість і, будши студентом в університеті, належав до радикальної української молодіжі і до тих галичан, які не замикаються в вузенькому колі галицьких справ, а дивляться на долю нашого народу ширшим поглядом—геть далі поза межі австрійського кордону. Його мандрівка на Україну російську (щось року 1898) тільки підтримала цей погляд.

Тоді вже він був одним з трьох редакторів альманаху „Січ“, виданого на спомин тридцятих роковин заснування студентського товариства „Січ“ у Відні; в сій книзі надруковано й два його оповідання: „Ренегат“ та „Лілі“.

Одначе доля одірвала його від рідного краю. Обставини якось не дали йому довчитися в університеті, потім він одружився з віденкою та там, у столиці австрійської держави, і лишився жити, працюючи в німецькій пресі в „Volksstimme“, „Neues Wiener Journal“, „Wage“, „Frankfurter Zeitung“ та инших.

Та річ, що нас у Європі ніхто не знає, дуже була прикра Сембратовичеві, і ось його праця по чужих газетах та журналах набірає особливого напрямку: в своїх статіях він популяризує український народ, розказує про його долю й змагання. Такі його розвідки, оповіщені рр. 1898—1901: „Про унію Хмельницького“, „Про вільнолюбні змагання на Україні“, „Про закріпощення України“, „Проскріпція українського слова, почавши від указу Петра В. 1720-го року аж до указу Олександра II-го 1876-го року“, „Про літературне відродження України“, „Про польську господарку в Галичині“, „Про галицьке шкільництво“, „Історія польсько-українських відносин“ та багато инших. Такі статії зацікав-

лювали часом закордонну журналістику, але мало і дуже не надовго. А як мало, то се видно з того, що за всі такі статії редакції не платили нічого, а містили їх тільки через те, що Сембратовича їм було треба яко автора інших статей, більше загального змісту,—за ті вже він плату мав... І правий був редактор „Frankfurter Zeitung“, д-р Штерн, пишучи до Сембратовича р. 1900-го:

„Дивуюся вашому ідеалізові, вашій безінтересовій праці, але не думаю, щоб вам пощастило. Хоч би ви видали сто цілком наукових томів з історії та етнографії вашого народу, хоч би написали тисячу статей по чужих часописах, то все таки не зацікавите європейської публіцистики до тієї міри, щоб вона сама заговорила про вашу справу. Наукові томи будуть гнити по книгарнях і прочитає їх ледві двоє-трое учених, статії підуть у забуття, і все ж ніхто не буде знати: хто властиво хоче зросту вашої народної справи: тільки ви самі, чи також і ваш народ? Але зорганізуйте вашу пропаганду, сотворіть трибуну, з якої вільно могли б заговорити заступники вашого народу, заведіть ось хочь би невеличкий тижневник якою європейською мовою, тижневник, де містяться б політичні, історичні, літературні розвідки та переклади луччих ваших беллетристів; одно слово—журнал, що був би дзеркалом вашого політичного й культурного життя і раз-у-раз пригадував би світові про ваш забутий народ, то побачите, що се найкращий шлях до мети“.

Сембратович і сам це бачив і не міг з цим не згодитися. Він заходився видавати тижневник „X—Strahlen“.

Одначе видавати хоч би тільки й тижневник, видержуючи велику конкуренцію з старішими й багатими німецькими виданнями, було не так то легко. Сембратович тільки докладав з своїх літературних заробітків на видавництво. Де-далі все більше виявлялося, що так справу робити не можна, що тут треба грошової підпомоги від громадянства. „X—Strahlen“ унали, але у всякому разі ці заходи Сембратовича призвели до того, що галицькі українці серіозно почали обмірковувати в „Ділі“—чи треба нам свого органу якою європейською мовою. Всі, хто писав, казали, що треба. У квітні р. 1903-го зібравсь у Відні гурток галичан: Р. Сембратович, чотири парламентські послы: В. Яворський, д-р А. Кос, д-р Є. Олесницький, Ю. Романчук та інші і одноголорно

рішили почати видавати двохтижневник „Ruthenische Revue“. Видавцями були: В. Яворський, А. Кос та Р. Сембратович, дійсним редактором—Сембратович.

Працювати йому довелося серед обставин не зовсім добрих: серед самого українського громадянства в Галичині видання зустріто не дуже прихильно. Чим се вияснити,—доладу не знаю, зазначаю тільки факт. Українці російські згодом стали підтримувати видання грішми, але дуже мало літературною працею, хоч сам Сембратович раз-у-раз про таку поміч прохав, клопотався, розсилав листи, запросини і т. и. Мабуть тут робилося так, як і у всіх інших українських справах: цім—справді ніколи за громадською роботою і було б над їх сили робити ще щось, а ті... як звичайно у нас, усе „лагодюється“ і все їм щось „стає на перешкоді“.

Як би там ні було, а Сембратовичеві довелося бути не тільки редактором, а й найголовнішим співробітником свого видання. Він і пише власні статії, і перекладає на німецьке те, що прислано йому по українському, і взагалі на своїх плечах, яким доля не судила бути дуже здоровими, несе всю ту вагу, яку доводиться нести кожному, хто в таких обставинах редагує журнал. У другому річнику, наприклад, він, опріче дрібних нотаток, надрукував двадцять статей. Переважно це були статії про політичне й просвітне становище й життя нашого народу. Польсько-панське панування над українцями в Галичині, а надто заборона української мови в Росії—оці теми найбільше його цікавили і найчастіше про їх знімав він мову.

Опріче того, хотілося йому познайомити Європу з українським письменством. Він подбав, щоб у його журналі були характеристики видатніших українських письменників і переклади їх творів. Так німецька публіка могла познайомитися з писаннями М. Вовчка, Б. Грінченка, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, П. Куліша, Б. Лепкого, О. Мартовича, П. Мирного, С. Пятки, І. Семанюка, В. Стефаника, І. Франка, Т. Шевченка.

„Ruthenische Revue“ зацікавило журналістику. За малим не кожна цікаву статію з його передруковували закордонні часописи, а інші, на підставі матеріялів з „R. R.“, містили свої статії. Такі передруки та статії з'являлися не в самих німецьких виданнях, а і в шведських, норвезьких, еспанських, італійських, французьких

(L'Humanité), навіть у японських. З людей, які озивалися в цій справі, назвемо Г. Брандеса, проф. Дж. Серджі, соціолога Ф. Герца, Жана Жореса. Редакція одбирала багато листів з привітанням, між иншим—від таких людей, як історик Момзен або Б. Б'єрнсон. Цікавий лист славетного норвезького письменника:

„Високоповажані Добродії! Мене радісно дивують Ваші змагання. З усіх сьогочасніх змаганнів Ваше здається мені найбільшим. Тридцять мільйонів українців підняти до значіння свідомого, освіченого народу, скинути віковий гніт,—таке величне діло му-сить підніматися вгору духа кожному. Відколи я дов'дався про це,—про Україну я нічого не знав аж поки з'явилося „R. Revue“,—моє життя збагатилося, мої надії на людськість зміцніли. Уважно пильную кожного слова „R. R.“,—все це таке нове, свіже, справедливе й сміле,—се захоплює душу. Вітаю Вас і Ваше великодушне діло. З великою до Вас повагою Björnstjerne Björnson. Aulestad, 19. IX. 1903“.

Сембратович хотів ще ширше спопуляризувати українську справу. Він запросив видатних європейців сказати що вони думають про заборону української мови в Росії. Відповіді, між иншими, поприсилали: Б. Б'єрнсон, проф. О. Бравнінг, шведський публіцист і парламентський посол д-р. А. Гедін, відомий соціолог Ф. Герц, А. де Губернатіс, І. Г'юйо, А. Леруа-Больє, соціолог д-р Ф. Опенгаймер, проф. Маріо Рапізарді, проф. Дж. Серджі, німецький поет. І. Шляф та инші. Всі говорили проти заборони української мови.

Сембратович надрукував відповіді спершу в своєму журналі, а потім їх видано й окремо—по німецькому й по українському*). Ся анкета викликала до себе великий інтерес—її передрукувало більш як 90 європейських виданнів.

Часом докоряли Сембратовича, що в його органі мало програвомости і т. и. Подекуди се була правда, та правда ця не мала тут великої ваги. Мета в Сембратовича була—подавати Європі

---

*) „Das Urteil der europäischen Kulturwelt über den Ukas vom Jahre 1876. Eine Enquete.“ Wien, 1905. По українському: „Українська справа в європейським освітленню. (Збірка статій європейських учених і політиків про русько-українське питання). Впорядкував і видав Василь Яворський, посол до австр. парламента“. Відень, 1905.

з нашого національного погляду відомости про нас, наше життя й змагання. Це Сембратович і робив. Коли часом у його роботі були ті чи інші помилки, того чи сього не ставало, то не забуваймо про те, як мало йому давано заповоги і як багато йому доводилось робити самому. А всього одними руками не вхопиш.

Сембратович вивів нашу справу на ширший світ, поставив її перед судом Європи. Це діло дуже важне і наслідків його ми тепер ще й зміркувати не можемо. І цим ділом він безперечно вписав своє ім'я в історію нашого національного руху.

З окремо виданих річей Сембратовича треба згадати дві,—одна се: „Polonia irredenta“, що видав на при кінці 1902 р. Neuer Frankfurter Verlag,—книжка ця показує як польська шляхта і взагалі прихильники історичної Польщі дивляться на український народ; а друга: „Das Zarentum in dem Kampfe mit der Civilisation“ (1905, той самий видавець).

На при кінці минулого року хвороба таки подужала щирого робітника,—він умер у Відні, там його й поховано. Але його діло не може вмерти, і за се діло ми й складаємо наші жалі й нашу щирю подяку на могилу вірному синові свого народу, на самотну могилу за межами рідного краю...

Б. Грінченко.

З громадянського життя.

За кордоном.

В теперешні часи не тільки так звані просвічені держави, але ж майже всі країни до того тісно з'язані торговельно-промисловими і фінансовими відносинами, а нитки сих відносин до того переплутані, що значні колотнечі та важні переміни, що скояться в якій небудь країні, зачіплюють одночасно інтереси всіх державних організацій. Перші японські побіди, особливо на суходолі, вігуком пішли по всьому світови, як звістки про дивні і більшості людей несподівані випадки. Увесь 1904 р. приходили відомості про побіди японців. Тільки під Порт-Артуром, здавалось, ведеться краще російському військові. Але в сам день нового 1905 року (нов. стилю) піддався японцям Порт-Артур. Тепер ніхто, по за межами Росії, не вагався думати, що Росія програла справу, коли сю війну можна назвати „справою Росії“ а враз з тим, що програла справу російська бюрократя у себе дома. Та минуло ще три тижні, надійшло 9 січня (стар. стилю) і здивовані чужоземці спинились перед фактом, якого більшість їх вже зовсім не сподівалась. Наче великий дзвін задзвонили в Петербурзі і пішла луна по всіх країнах. З цього часу весь рік вражають людей вісти про величезні події, що в кінці виразно розкололи громадянство на дві частини, не тільки в Росії, але ж і за кордоном. Роздивимось, які в сей час були більш-менш відносини громадських течій у великих державах і як кермувала їх політикою буржуазія, що орудує всім офіційним світом. Почнем з Франції. У Франції велася, власне останніми роками, сильна боротьба клерикально-реакційних сфер з республікансько-демократичними. Справа Дрей-

фуга виявила, скільки ще сил мають прихильники реакції і до чого можуть бути небезпечні їх заходи. Алеж, почавши з сеї справи, починається занепад їх впливу і вони запевне вже ніколи не дійдуть до давньої могутности. В боротьбі за поступові форми державного ладу радикальній буржуазії значно допомогла французька соціалістична партія, сполучена під приводом відомого соціалістичного діяча Жореса, меткого політика і блискучого оратора. Бойовим гаслом радикального міністерства Комба, а після його упадку в січні 1905 р. міністерства Рув'є, було відділення церкви од держави і окрім того скільки нових користних робітникам прав, з яких найважливішим є державна пенсія старим і знесиленим. Протягом усього 1905 року велась завзята боротьба, хоч всі добре бачили, що врешті таки перемога буде на боці лівих партій. Перемога... Адже ж ще за часів великої французької революції були оповіщені і здавалось перемогли ці принципи, за які потім прийшлося боротись ще більш як 100 літ. Тепер бачимо, що установи революції 1789 р. удержались о стільки, о скільки вони були користні в данну історичну хвилину для розвитку класу, який головно спричинився до знищення старого ладу, для буржуазії. Історія дає нам не один такий приклад. Не в одній тільки Франції, під впливом потреб, зверхні класи тягнуть за собою увесь народ обіцянками всяких вольностей і економічних реформ. Це було і у нас на Україні за часів боротьби з Польщею, коли козацтво і духовенство під гаслом повної волі закликало народ до повстання, і ми знаєм, які потім були відносини до народу тих самих наших „вищих“ верстов. У Франції навіть не всі ті части громадянства схилились на бік принципів великої революції, для яких вони були безумовно користні. На це треба було довгих літ і тяжкого досвіду. Треба було ще раз зазнати Бурбонів, покликати сина славетного Пилипа Егаліте, а в кінці дозволити Наполеонові III-му зруйнувати Францію. І коли ми з увагою простежимо події, то побачимо, що навіть загальнонаціональні вольности, демократичний лад державний зміцнюються тільки тоді, коли до боротьби прилучається новий клас, свідомий пролетаріят. Радикальний кабінет може з певністю переводити ґрунтовні державно-громадські реформи, бо за їм стоять численні робітничі організації і селянські спілки. Одначе в французькому поступовому міністерстві була одна виразно фальшива

нота, що довгий час неприємно вражала вуха. Я маю на думці міністра французських закордонних справ Делькассе. Сей добродій, типовий націоналіст, славився як незвичайно талановитий політик, а як потім виявилось, ледве не довів Францію до війни. Славу його підняла зручність, з якою він крутився між старим приятелем Росією, та новим—Англією, що була з'язана умовою з ворогом Росії—Японією. Становище справді не цікаве і трудне. А тут ще як цавмисне Рождественський побив англійських рибалок, а потім, прямуючи до Цусіми, заїздив по дорозі до французських пристанів, що викликало протести Японії. Усе це страшенно сердило французських буржуїв. Вони сподівались за свої гроші купити собі сильного і грізного ворогам спільника, бажали спокійнесенько користуватись процентами на позики, а виявилось, що військова сила спільникова вимагає ґрунтовної реорганізації, а державні процентіві папери дуже захитались. Такий настрої буржуазних сфер сприяв усяким мітінгам і маніфестаціям, які уряджували французські соціялісти і радикали з приводу внутрішніх російських подій. На сих збірках в гарячих промовах і постановках виявлялись симпатії до російського народу, що бореться за свою волю, або ганьбили його ворогів. Соціялістичні і радикальні газети містили статті авторів з Росії, що зазнайомлювали французів з революційним рухом і партійними програмами. В цвітні 1905 р. між инчим надруковано в „Courrier Européen“ статтю Романа Сембратовича про Україну. Після Цусіми на російський бюрократичний уряд перестали покладатися у Франції навіть і ті, хто йому ще в'рив, і буржуазна преса в один голос почала закликати офіціяльно Росію до реформ, до конст'туції. Кризь ції поклики почувався страх за позичені Росії мільярди. Упаюк надій на військову російську силу наблизив Францію до Англії. Делькассе тріумфуючи оповістив про „сердечну згоду“ з англійцями. Французи зрекались прав до Єгипту, а за це одержували протекторат над Мароко. Се були головні точки умови. Здавалось, ні одна держава не посміє виступити проти з'язку, що з одного боку обпірався на Японію, а з другого на Росію, що був у згоді зо всіма державами, за винятком Германії, проти якої сю умову очевидячки роблено. Про те германський уряд не злякався. Німецькі верховоди цілком вірно зміркували, що Франція битись ніяким чинном не може, бо з боку англійців поміч

на суші не велика, а про Росію нема що й казати. Наслідком цього імператор Вільгельм подався до Мароко, сказав войовничу промову, згодом до Парижу пішли погрожуючі ноти, а незабаром після того Делькассе покинув свою посаду і Франція згодилась на конференцію в Альгецирі. Так скінчились дипломатичні заходи і враз із імі кар'єра „зручного“ міністра. На скільки раніш органи французьких буржуазних партій прославляли закордонну політику уряду, на стільки потім ці ж самі газети з лютістю накиннулись на Делькассе. До того французькі „gentiers“ злякалися непевної війни і всіх некористних для капіталу її наслідків. Сім разом погляди буржуазії зійшлись з думками соціалістів. Політика угоди дрібного міщанства з соціалістами, яка у Франції є цілком сучасним напрямком, не має майже ніякого успіху в сусідній Німеччині. Це можна пояснити великим зростом прихильників соціал-демократії в Германії, що під час останніх виборів страшенно залякав усі буржуазні партії і сполучив їх на сей раз проти „ворогів сучасного ладу і порядку“. В сучасній боротьбі за вселюдне виборче право в тих спілкових німецьких державах, де його немає, або де воно обмежене, на боці соціалістичних робітників стоїть тільки селянська народня партія південної Германії. Ця боротьба, яка розвинулась власне минулого року, окрім головної мети має на увазі також деякі переміни в тактиці. В-осени відбулись у Дрездені уличні демонстрації за загальне виборче право, річ нечувана од часів конституції в Германії, при чому уряд вжив проти робітників військової сили; наслідком вуличної боротьби було скільки покалічених з обох боків. Ми бачимо таким чином, що партія справді починає сходити зо старої дороги, і агітаційний рух, що досі обмежувався збірками в будинках, виливається на вулицю. Певна річ—російські події і тут підняли революційний настрій. Соціал-демократичні органи і партійні діячі пильно стежать усього, що діється в Росії. Між иншим дуже цікаву статтю про російську революцію написав відомий німецький соціал-демократичний теоретик К. Каутський. Стаття була написана зараз після петербургських подій 9 січня; вона містить незвичайно цікаві погляди—вісцування автора, які вже багато в чому оправдалися.

Придивімся тепер до німецьких урядових сфер та до одnodумних з урядом пануючих класів громадянства. Де двоє б'єть-

ся, там третій радіє,—се прислів'я в політиці стало вже загально-відомою правдою. Отже ж хто як хто, а офіційна і буржуазна Германія безумовно була сим „tertius gaudens“ в російсько-японській війні. Політика сих гуртів німецького громадянства після погрому Данії, Австрії і Франції звернулася проти Росії, а через деякий час і проти Англії. Ворожі відносини з Англією з'явилися тоді, коли несподівано скоро і сильно розвилися німецькі промисли, коли німецькі вироби почали випірати англійські на всесвітнім ринку. Але ж заміря німецьких націоналістів що до війни з Англією можуть здійснитись тільки в той час, як Германія матиме дужий флот. Доки се буде, войовничі юнкери мають на увазі поперед усього східнього сусіда. Пан-германізм став навпроти пан-славізму, бо німецькі шовіністи так саме думають про Німеччину, що вона мусить стати третім (та звисно і останнім!) Римом, як російські зверх-патріоти про свій рідний край. Через те буржуазна Німеччина, що офіційно, устами свого уряду, висловлювала співчуття Росії, справді вельми тішилася з її нещастів. З цього самого приводу зраділа вона й тоді, коли побільшились внутрішні російські колотнечі. Германський уряд мав руки роз'язані і, як ми вже бачили, сказав своє тверде слово в справі Мароко. Одначе найважлишою і справжньою користю для німців є торговельна умова з Росією, яка багато де в чому поступилася перед Германією зовсім не на користь російським економічним інтересам. Тепер усім відомо, що німецькі офіціали спочувають самодержавній російській бюрократії і спочувають власне тому, що вони не раді були б бачити Росію вільною та дужою. Побіда щиро ліберальних елементів у Росії здається німецьким націоналістам дуже не користною, а про їх відносини до можливої побіди революціонерів нема що й казати, бо тоді і в Германії могли б скоїтись небажані для буржуазії переміни. Доки що, германський уряд робив на багатьох людей таке вражіння, що він намагається всіми силами викликати загально-європейську війну, щоб скористуватись колотнечами і поширити свої землі. Такий напрямок німецької політики багато залежить од особи імператора Вільгельма II. Сей чоловік не раз уже виявив свою прихильність до армії і флота, свою незвичайну войовничість; досить згадати хоч би його добре звісну промову перед походом у Китай. Він безумовно стоїть на чолі воєнної партії в Германії, яка стіль-

ки літ видавлювала великі гроші з народу і яка не була б проти того, щоб при певній okazji спробувати силу німецького війська. Такої нагоди можна було сподіватись, бо на далекому сході боролись держави, що мали спільників у Європі. Але ж Англія, так саме як Франція, яко мога старалась одвернути од себе потребу війни. Англійські пануючі класи, здебільшого торговельно-промислові, добре знають, що Росія для них не є справжній ворог. Вони боялись Росії стільки, скільки вона погрожувала їм в Азії своїми замірами проти індійських колоній. Та англійці гаразд розуміють, що се є егоїстична політика російської бюрократії, з якою не згоджується опозиція. Тоді в протязі довшого часу інтереси сих двох держав запевне не будуть значно супротивні, бо Росія не скоро стане промислово-вивозовою державою з дійсної потреби. Навпаки, закордонна політика німецького уряду поперед усього звертається проти Англії, і англійські торговці та промисловці думають про те, щоб зупинити побідний похід німецького промислу. Вже не раз чути було в англійській пресі голося, що пора знищити німецькі „забавки“, се б то флот. Через ворожнечу до Німеччини та через політичні рахунки, майже всі англійці одноставно віднесли до російських подій. 9 січня викликало серед робітничих і демократично-ліберальних гуртів обурення і спочування, а серед усього англійського громадянства щирі бажання побіди російській опозиції. Приязні почуття англійських лівих партій, особливо робітничих гуртів, можна пояснити близькістю поглядів, а співчуття англійської буржуазії взагалі власне тим, що вона прочуває в новій Росії майбутнього спільника. Через те також англійський уряд вельми обережно поведився в гультській справі і за весь час російсько-японської війни. Тільки незручне і майже безцільне крейсерство російських пароплавів у Червоному морі викликало енергічні вимоги, щоб крейсери повиклиано назад, і тим вимогам Росія мусіла скоритись.

Згадані вище причини і непевний стан міжнародніх справ задержували в Англії, як се звичайно там буває, внутрішні переміни. Консервативний кабінет Бальфура мав більшість в народній раді, але ж очевидно не мав співчуття до своєї роботи в народі. Війна з бурами хоч і скінчилась побідою англійців, та вона страшенно дорого коштувала і викликала тяжкі податки. Податками англійські консерватори придбали собі нового ворога, зорганізова-

них промислових робітників. Ворожі відносини англійських робітників до уряду побільшились з того часу, як консерватори, наслідком якраво-капіталістичної політики, почали утискати робітничі спілки. Що до англійської буржуазії, то значній частині її поперед усього не подобалась протекційна і імперіялістична політика, яку намагавсь проводити Чемберлен. Було видно, що більшість англійських виборців прихильні до вільної торгівлі. І от, беручи приклад з минулих часів, хоч по виборчому праву англійська народня рада повинна була існувати ще два роки, король, який уважно прислухується до народніх бажаннів, розпустив парламент і визначив нові вибори. Про наслідки виборчої боротьби в Англії і нові суспільні відносини буде мова в новому огляді.

Тепер перейдемо до четвертої великої держави, Австрії, що в останніх літах виявила ознаки роспаду. Австрія, після Садової, враз з переміною самодержавного ладу на конституційний, переіменила також напрямок політики. Централістичний спосіб урядування державою одмінивсь на стільки, що Відень зрікся германізації чужородних націй, погодився з угорцями, а в австрійській половині імперії залишив у руках окремих провінцій порядкування другорядними місцевими справами. Дуалістична спілка з Угорщиною після сорока літ довела до конфлікту, що в 1905 році став особливо небезпечний. Венгри очевидно наміряються використувати австрійський нелад останніх літ для своєї сепаратистичної мети. Національна угорська партія виразно прямує до того, щоб Угорщинуєднала з Австрією тільки персональна унія. Венгри бояться, що може прийти час, коли Австро-Угорщину розіпають сусідні держави і вони хотять забезпечити себе на той випадок. Тяжко сказати, на чім скінчиться справа Угорщини, бо угорська сполучена опозиція, Кошут-Андраші-Апон'ї, досі не по розумілась з віденським урядом, хоч її привідці не раз уже в сій справі особисто розмовляли з імператором Францом-Іосифом. Суперечки з угорськими націоналістами примусли австрійський уряд ужити проти них угорських робітників, що не згоджуються з програмою націоналістів та добиваються перш за все вселюдного виборчого права. Віденський уряд наміривсь притягти робітників і висловився за реформу виборчого права в Угорщині. Тим часом під впливом боротьби в Росії почались робітничі демонстрації

за вселюдне виборче право по багатьох городах Австрії, головню під приводом соціал-демократів. Сі події і загальне безладдя навіяли австрійським урядовцям думку поширити проект загального виборчого права також на Австрію, щоб таким чином поладити внутрішні австрійські непорозуміння. Такий зворот в політиці віденського прем'єра барона Гавча має незвичайну вагу для економічних і національних інтересів галицьких українців. Австрійська конституція забезпечила на папері права всім без різниці підданним, але ж справді одні нації були віддані на поталу другим. Українці дістались до руки польським шляхетсько-буржуазним класам, що кермують усією Галичиною. Егоїстично-класова, або вузько-націоналістична політика сих верств польського громадянства добре дається знати українцям, що замість рівних прав дістали тільки якийсь суррогат національних вольностей. Становище українців у Галичині можна дуже виразно і коротко з'ясувати: ганебний економічний визиск і національні кривди. Через те на боці урядових виборчих планів, як один чоловік стали всі галицькі українські партії, од москвофілів до соціал-демократів. Помочі українцям можна сподіватись хіба тільки од польської соціал-демократії, бо навіть виборча програма польських народників (Ludowców) звертається проти справедливих вимог українців. З другого боку нема тих заходів і засобів, яких би тепер не вживав польський посольський клуб у Відні, що складається з заступників панства і заможних міщан, щоб не допустить заведення вселюдного, рівного, таємного й безпосереднього виборчого права в Галичині. Отжеж слідом за галицькими кореспондентами *) можна гадати, що хоч і є надія на побільшення українського впливу, але ж все таки ми будемо скривджені, бо нам знов дістануться „з панської ласки“ тільки недоїдки реформ. Що реформи будуть, так се річ певна, бо сучасний стан справ з'язус руки Австрії не тільки у себе дома, але ж і за кордоном. Так, наприклад, через власне безладдя Австро-Угорщина не може як слід скористуватись сучасним становищем Росії для своєї політики на Балканському півострові, чого домагаються зацікавлені в тому, близькі до уряду промислово-фінансові сфери.

*) Див. М. Л. Листи з Галичини „Громад. Дум.“ №№ 17 і 18.

В сусіднім з Австрією королівстві Італії в 1905 році не своїлось нічого особливо цікавого. Замітні були тільки виразні змагання наблизитись до Франції, себ то—потрійна коаліція все більш розхитується. Така політика італіянського уряду не сподобалась його спільниці Германії, наслідком протесту якої одставлено італіянського міністра закордонних справ Тіттоні.

В Турції все по старому. Македонське питання не було роз'язане, бо турки zostались вірні давній тактиці і одкладають, скільки мога, реформи. Старо-турецький реакційний уряд гнобить „правовірних“ і „невірних“ підданих, які од часу до часу счиняють повстання, або замахи. В липні (іюлі) виникнув замах проти султана; була поставлена пекельна машина біля мечету, але ж вона вибухнула перед виходом султана з мечету; згинуло кількадесять чоловік з війська, поліції і сторонніх. Після замаху арештовано багато людей, найбільше запевне невинних, яких засуджено на смерть або на каторгу. Хоч сувора турецька цензура стала в 1905 р. ще гострішою, але ж звістки про боротьбу в Росії поширились і тут, та збудили надії на реформи, яких домагається т. з. молодотурецька партія. Одначе ледве чи пощастить молодотуркам в близькій будучині що небудь зробити.

На прикінці огляду європейських держав я вважаю потрібним сказати ще скільки слів про Черногорію і Норвегію, що звернули на себе увагу в минулому році. Черногорські серби, а властиво їх князівська династія, дуже давно користувались з помічі російського уряду. Черногорія діставала од Росії даремне зброю, а часто й грошову допомогу. Черногорія більш як другі південно-слав'янські країни придивлялась до того, що діється в великій слав'янській державі. Се між инчим могло спричинитись до постанови черногорського князя Миколи завести у своєму князівстві конституційний лад. Свої конституційні наміри князь Микола виконав у грудні 1905 р. Він не тільки видав до народу маніфест, що касується самодержавіє, але й ствердив його присягою. Який вплив на внутрішні справи в Черногорії і на відносини уряду до нації мав сей маніфест і як там тепер поводяться офіційальні сфери, ми про се не маємо певної звістки. Величезні російські події одсунули на бік такі випадки, як переміна державного ладу в невеличкому черногорському князівстві.

Норвегія також не належить до велелюдних держав, бо в її живе всього 2¹/₂ мільйони чоловіків, але ж минулого року про неї писали газети всього світу. І не диво. З Норвегією познайомила освічених людей всіх країн її знаменита література. Хто з нас не знає Арне Гарборга, Кнута Гамсуна, Б'єрнсона, або принаймні Ібсена? Їх твори свідчать нам, яка високо-культурна норвежська інтелігенція, що захоплюється питаннями, які для нас, наприклад, ще не з'являються пекучими, бо в нас незадоволені досі майже елементарні потреби. Норвежці, що вже близько сто літ тому знищили всі кастові різниці і привілеї, та завели демократичний лад, що дали світові стільки талановитих провідників, мають право не тільки на увагу людей, але ж і на те міжнародне становище, якого вони тепер досягли. Року 1814 Норвегія була примушена увійти в спілку з Швецією. З того часу вона намагається визволитись з під руки Швеції, де феодали ще користуються значним впливом. Останніми літами відносини скандинавської спілки так склались, що Швеція через свій суверенітет визнавала економічно Норвегію. Се найголовніше було приводом до одмови Норвегії од унії. Детронізація короля Оскара норвежським стортінгом, здавалось, викличе війну між обома націями. Серед шведських буржуазно-шляхетських сфер ся в'їна мала чимало прихильників. Алеж демонстраційні протести шведських робітників, що висловлювали прихильність до змагань норвежців, а окрім того закордонні події, здержували шведський уряд од малю корисного воєнного виступу на півострові. Врешті Швеція згодилась навіть, щоб на норвежському престолі, під ім'ям Гаакона VII, засів данський королевич Кароль, який матиме не більші од англійського короля права, се б то в Норвегії існує тепер за малим не республіканський державний лад. На таке закінчення шведо-норвежського конфлікту, окрім культурности скандинавських націй, вплинули може також російські справи. Вони наочно довели дійсно просвіченим державам, як належить поводитись що до рішучих народніх бажаннів, щоб уникнути кривавих подій, які скоїлись у Росії.

В Америці, Північно-Американські Сполучені Держави ведуть далі всесвітню велику політику і при всякій нагоді встряють у європейські справи. Ся держава також уважно придивлялась до боротьби в Манджурії, бо американців з'язують з жовтими

людьми жвавї торговельні зносини. В маї місяці президент Рузвельт запропонував російському і японському урядам своє посередництво. Після довгих заходів заступники ворожих держав справді зібрались і погодились у Портсмуті. Се невелике місто в штаті Нью-Гемпшір стало тепер історичним; воно принесло мир Росії і Японії, а Вітте—графський титул і славу вельми зручного дипломата. Здається одначе, що не чужоземна дипломатія, а розумна оцінка справжньої користи з закінчення війни привела Японію до портсмутської умови. Японія вжила всіх народніх сил, щоб побороти в сій війні; бо нещасливо скінчена війна погрожувала їй не тільки втратою впливу в Корей і в Китаю, але може й утратою самостійности. Отжеж вона через портсмутську умову одержала далеко більш, як могла сподіватись перёд війною, бо до 24 січня 1904 р. вона домогалась од Росії лишень того, щоб Корея була під японським протекторатом, та щоб Манджурію повернено китайцям. Одначе війна знесилила економічно Японію і викликала нові податки.

З цього приводу военний запал японців, що повстав під час національної небезпечности, заевне дуже швидко розвіється і замість його прийде невдоволення убогих малоземельних селян і робітників.

Російські події і японсько-російська війна відгукнулись навіть в мертвому Китаї. Під впливом російських подій і японських побід китайський уряд постановив завести у себе конституцію, і тепер вислав у чужоземні краї вчених людей, щоб познайомилися з конституційним ладом.

Богдан Ярошевський.

Відгуки з життя та письменства.

I. Про українську пресу, її становище та завдання.

В світовій народній літературі дуже популярний один мандрований сюжет, який не раз розробляли й письменники в своїх творах. Через які-небудь чари людина завмірас і перебувши так, ніби у-ві сні, довгі віки, прокидається. Життя за той час поступилося неперед страшенно, обставини одмінилися, старі звичаї вимерли, нові народилися, і людина, що ніби наново світ побачила, не знаходить нічого з того, що колись за її пам'яті було, не пізнає ні людей, ні світу. Все їй нове по тому правдивому „воскресенію изъ мертвыхъ“ і все новиною вражає, на все дивиться вона зачудованим оком, до всього звикати мусить. І найперше діло для такої людини—привподобити свої старі завички, знаття й розуміння до нового життя. І щастя її, коли вона зможе з тим новим життям зріднитися так, щоб увійти в саму гущу його повномічним членом, бо нема певне гіршого лиха для живої істоти, як жити не розуміючи духу часу, не маючи способу і своє життя уложити відповідно до нових обставин,—одно слово блукати чужому скрізь, усім далекому, зайво на цілому широкому світі. І дуже часто легенда кінчається тим що мрець, який недавно лиш покинув тісну домовину, не видержує страшної тієї самотності і воить сам з власної волі, вернутися назад і навсправжки померти, аніж провадити прокляте життя „отверженного“ на землі.

Зараз саме таку подію ми бачимо на власні очі: воскресла з мертвих істота, що чарами злого духа людської ворожнечі була дові літа живцем похована і замурована товстими мурами гніту і надсильства. Життя тієї істоти не припинилося, іскра

життєвої енергії на вигасла цілком, тільки ледве попеліла вона під нагнітом ворожої сили. Що найгірше—від тієї істоти відібрано було те, що кожен живий організм мусить доконче мати і чим власне він і виявляє життя своє,—відібрано від неї змогу реагувати на всі вражіння зараз, безпосередно по тім, скоро їх одбірала. Це була якась важка летаргія, коли головніші життєві функції не перестають іти своїм ходом, але нема реагування на околишні вражіння і тим самим нема життя—такого, яке звичайно ми розуміємо вь цьому слові—життя повного, усіма сторонами та фібрами людського істнування.

Істота ця—українське письменство.

Починаючи вже з того часу, як Україну прилучено до московської держави, українська національна окремішність була сіллю в оці московським централізаторам, і вони, можна сказати, не шкодували заходів, щоб її знищити, почавши від „хохловь на головахъ“ і кінчивши вищими проявами людського духа, як мова, як письменство, то-що. Найбільше мабуть про це подбали Петро I та Катерина II—ці найвизначніші й найталановитіші централізатори за весь петербурзький період.

Як саме це робили—усім, певно, відомої я туть нагадаю тільки слова цариці Катерини з приватного її листа до одного з помішників своїх вірних, Румянцева,—слова, що виявляють цілу програму відносин центрального уряду до України. „Малая Россія,—пише царица Катерина,—Лифляндія и Финляндія суть провинціи, которыя правятся конфирмованными имъ привилегіями; нарушить оныя отрѣшеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бѣ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи есть больше, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію глупостію. Сія провинціи, также Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобъ они обрусѣли и перестали бы глядѣть какъ волки вь лѣсу“ *). Золоті це слова, бо вони показують, яке становище що до Росії займала Україна ще за часів Катерини і яких способів уживано, щоб становище те одмінити. Сама царица мимо волі своєї мусить признати, що Україна нарів-

*) Історія Росії Соловьева, т. XXV.

ні з таким „провінціями“, як Фінляндія, має свою конституцію; правда, автор листа цього слова не вживав, але „конфірмованн्या привиллегіи“, се б то затвержений від центрального уряду, автономний лад, в перекладі на сучасну мову значить не що инше, як конституцію. Цітований лист показує, що уряд має тенденцію знищити згадані „конфірмованн्या привиллегіи“, потихеньку та помаленьку—„легчайшими способами“. Властиво вся політика російського уряду що до України була не чим иншим, як тільки здійсненням програми цариці Катерини: „легчайшими способами“ розбито український народ на два ворожі табори і один віддано в кріпацтво другому; „легчайшими способами“ знищено навіть тіль національної автономії; „легчайшими способами“ доведено трудящі маси до крайнього зубоження та знівечено буйні зародки просвіти. Але чи не найяскравіше виявилися ті „легчайшіє способи“, як уряд взявся з іми до українського письменства і які найвищого ступня досягли вже за нашої пам'яті— в XIX та XX століттях.

Утиски над українським письменством теж почалися за Петра I, коли українські видання перероблювано на московське, а друкарням заборонено додержуватися старих українських зразків. Деяких „легчайших способів“ уживала і цариця Катерина, що взагалі обурювалась на українців страшенно за їх „развратное мнѣніе“, „по коєму считають себя отъ здѣшняго (се б то—велико-російського) народа совѣмъ отличнимъ“. Ці перші утиски не могли, певна річ, бути загальними, бо ще не народився був тоді об'єкт, на який би можна їх напустити; инакше кажучи, не було тоді правдиво-українського, народньою мовою писаного письменства, і уряд не знав ще, з якою силою доведеться йому спиткатися. Але скоро виявилось на Україні справжнє письменство, скоро виявило воно себе досить—зараз почалися й утиски. Першою загальною репресією над українським письменством можна вважати ту, що була наприкінці 40-х років XIX ст. Мало того, що заборонено тоді Шевченкові, Костомарову та Кулішеві писати, а їй видано ще тасмний наказ цензорам, щоб вони не важились пускати творів, які говорили про окремі інтереси України. І з того часу практика тасмних наказів та циркулярів що до українського письменства, стала в урядових сферах дуже популярною. З усіх таких актів найбільш відомі і найбільшу вагу

мали два: циркуляр міністра Валуєва р. 1863 та знаменитий lex Josephowiana р. 1876, що забороняв цілком літературу другого числом народу в Славянщині, і саме тоді, коли російський уряд захожувався визволяти славян од турецьких канчуків!...

Останній акт, був до самого недавнього часу тими чарами, що навели летаргію на українське письменство. Загальна неволя що збільшилася для українців тим, що вони мусіли мовчати перед своїм народом навіть про такі речі, які й російську цензуру не лякали своїм змістом. Наче зачароване, українське письменство в Росії могло тільки бавитися легенькими віршиками та оповіданнячками та „казочками“, далекими здебільшого від сучасного життя з його нестерпними болячками. Усе більш поважне, позначене печаткою хисту, усе, що дає письменству силу й веде його вперед, усе таке мусіло або зовсім на світ не народжатися, або народившись—лежати у авторів по шухлядах мишам на снідання, або нарешті шукати читачів за кордоном, де інші обставини життя політичного та громадянського витворили й інші літературні традиції, звичаї та вимоги. Скільки сил пішло марно за часів сього лихоліття! скільки письменників перевелося під нагнітом таких обставин! скільки без повороту знищено живої енергії народньої! яка сила темноти й лиха наплодилася безборонно!... Коли б здумав хто написати мартиролог українського письменства (а прийдуть часи—і він буде написаний), то мав би той чоловік роботи досить, бо до мартирологу довелось б записати кожного з видатніших письменників наших: коженъ бо з їх не міг не почувати на собі тих убійчих для розвитку таланта й артистичної творчости обставин. Я не говоритиму про окремих особ, зазначу лиш один загальний факт занпащення народніх сил, який зараз найбільше, може, дається нам в знаки. Коли б з часів „Основи“ не перервано було нитку періодичної пресси, то досі ми напевне б мали велику газетну й журнальну літературу й не доводилось би це діло починати нй-ново по 40 роках мовчання з такими трудноціями, як тепер. А була б пресси, хоча б навіть в межах загального цензурного „Устава“, то картина нашої національної справи мусіла б стати зовсім-зовсім инакшою. За цей час ми виробили б принаймні традиції власної пресси, виховали б робітників для неї, привчили б читачів до рідного слова і з усієї цієї зброї скористувались би зараз, скоро слухний час наспів. А так

вийшло, що ми промовчали самий, може, гострий момент будування нових форм життя. І причиною цього були утиски над нашим словом,—в першій лінії указ 1876 року, *lex Iosephoviana*.

Але прийшов і на його час—і він сконав. Найганебніший епізод з боротьби за наше національне відродження, можна сподіватися, скінчився, і всі грядущі покоління вільних робітників духа на нашій землі від смерти Юзефовичевого закону починатимуть нову еру народнього життя на Україні. *Sit tibi terra gravis, Sit tibi terra gravis!* Камінем земля тобі, ганебний пережитку темних часів!...

Він сконав, але й з могили навіть силкується ще по-старому ссати живу кров. Коли в періодичній пресі ми вже можемо обернутися до багатой скарбниці рідного слова, то книжка українська по-старому мусить переходити усі митарства, які й перше переходила, і так само розбиватися об сховане під водою каміння цензорської вигадливости. Цей абсурд з кожного погляду, позбавлений уже всякої, навіть інквизиторської, логіки, показує тільки, що старий лад хоч похилився, та не впав ще цілком і силкується задержати свої позиції хоч би там щоб. Нехай цей абсурд нагадує усім нам, що не пора ще складати зброю і що мусимо ще стояти на сторожі коло скарбниці рідного слова.

Та як би там не було, а сила чарів мипулаєся; вони спали з нас і наше письменство з довголітньої летаргії своєї прокинулось. Допитливо озирється навкруги ця знову на світ народженна істота, напитуючи шляху—кудою йти, щоб не опинитися зайвою між иншими істотами, які не поривали звязк'в із життям, знають усі його звичаї й вимоги. Адже ж од одного ступіня непевного може залежати уся дальша доля; адже не зрозуміти, чого вимагає сучасний момент—значить наперед осудити себе на безліч помилок, які можуть до того довести, що за кілька часу вже самохіть ляжеш в домовину, підеш на смерть з власної охоти, бо життя не любить одсталих і викреслює їх із списку борців на землі. Одного разу досвід і нам, українцям, показав, щб то значить не піти за часом і взяти негодящу ноту. „Основа“ не здобула великої популярности саме через те, що р. 1861 своїм тоном і змістом була вже анахронизмом: проповідуючи ідеали Кирило-методієвських братчиків, основ'яне не завважили, що згадані ідеали, як на той час, уже припізнилися, що життя за десять років по-

сунулось наперед і випередило мрії наших братчиків. Може бути, що дальший досвід навчив би основ'ян, щò їм робити, але часу вже не було, бо „Основа“ і через сторонні обставини мусіла припинитися, і спроба вийшла невдатно.

Останні місяці, починаючи з листопада, були часом народження на світ української періодичної преси. Ще до нових „временныхъ правилъ о печати“, які мусіли санкціонувати й українську пресу, почав виходити у Лубнях тижневий „Хлібороб“, що скінчив своє напів-легальне існування на 5-му числі. Далі об'явилися на підставі „временныхъ правилъ:“ тижневик „Рідний Край“ у Полтаві, щоденна „Громадська Думка“ (замість недозволеного „Громадського Слова“) у Києві, тижнева „Народня справа“ в Одесі; крім того, вийшли, або мали вийти „Воля“ у Харькові, „Вільна Україна“ в Петербурзі, „Україна“, „Хата“ й „Зоря“ у Москві, не рахуючи деяких на-пів українських, на-пів російських органів по провінції. Є навіть десерт по всій цій страві в образі гумористичного тижневика „Шершень“ у Києві. Одно слово—маємо цілий асортимент періодичної преси, почавши від щоденного часопису й місячниками кінчивши,—асортимент, певна річ, аранжований відповідно до наших небагатих засобів.

Я не буду говорити зараз про самі ці видання. Починаючи розмову про органи нашої новонародженої преси, я хотів зробити кілька загальних уваг про її становище та завдання. Але попередю маю зійти трохи з призначеної розмови в бік.

Досі ввесь час я говорив про нашу пресу як новонародженну, не беручи на увагу української преси в Галичині, тому, що з багатьох причин галицька преса раз-у-раз була і єсть місцевою і жадним чином не могла заступити преси всеукраїнської. Хоча центр українського руху й перенесено до Львова, але сталося це тільки через те, що уряд російський вигнав українське письменство з України і примусив його шукати притулку деінде,—се б то причини переносу були чисто штучні і через те Львів ніяк не міг стати справжнім центром усього українського життя. Для цього він занадто далеко стояв од більшої частини української землі, бувши справжнім центром одного тільки, і то невеличкого, закутка, одрізаного кордоном од широких просторів цілої України. Хоч деякі з галицьких органів і силкувалися стати всеукраїнськими, але маючи під собою *de facto* обмежений ґрунт,

працюючи майже виключно на галицького читача, галицька преса volens-nolens повинна була себе раз-у-раз обмежувати і тому завжди мусіла бути вузько-локальною. Україна, як щось ціле, виступала на її прапорі тільки як парадне убрання, в екстраординарних випадках, коли треба було кому-небудь забити баки 30-мільйонним народом. Але свято минало, парадне убрання складалося й ховалося до шахи до нової okazji, а преса їхня як була, так і зоставалася переважно місцевою. Бо ще ніколи невеличка часточка якогось організму не могла репрезентувати цілий організм, ані по всяк час говорити за його. Вона могла тільки підтримувати дух у цілому, нагадуючи від часу до часу, що є щастливіший куточок на нашій землі, який не підлягає чарам злого упиря й куди летаргія не має сили зайти; вона була у російських українців вічно живим та свіжим зразком перед очима — зразком практичної роботи тоді, коли ми були німі й мовчазні. І наперекір політичним кордонам, через голову усякої сторожи, галицька преса, скільки сили та вмілости було, робила це—як на наші надзвичайно лихі обставини—зовсім не мале діло. Ся заслуга запишеться на актив Галичині на вічні часи, але історична миссія її скінчиться, скоро обставині в Росії цілком зміняться і кордони упадуть. Роля центру, силоміць їй нав'язаного, одійде, певна річ, до справжніх центрів на Україні.

Як не як, а хоч і будуть ще великі перешкоди та пертурбації на шляху розвитку української преси—і вони на жаль почалися з першого ж разу—а факт фактом : українська преса після довгої летаргії народилася на-ново. Що ж робити їй, щоб не опинитися в прикрому становищі тих істот, що сами бажають смерті, бо не знаходять собі серед живих відповідного місця? Яку ногу взяти, щоб не різнити з голосами інших пожильців на світі? Яку позицію зайняти, на яку постать стати, щоб видержати боротьбу за існування й конкуренцію російської преси, що має вже за собою традиції, довголітній досвід та відносний достатак на літературних робітників і матеріальні засоби? Адже нема що закривати очі на один нестемений факт: часописи, і саме російські часописи, останнім часом страшенно пішли в ход між иншим і на Україні, привчивши людність до певного типу газет, виробивши кожна прихильників собі, і нова істота, що прокинулася до життя, здебільшого знаходить місця на світі не порожні,

а зайняті щасливішими попередниками, яким поталанило прокинутись перше. І через це теперішній момент найбільш, може, незручний для народження нових істот взагалі, бо форми життя швидко міняються, події біжать шаленим темпом, а новонарожденцям не одна тільки робота поспішатися за ними, а ще дещо надолужувати треба і з того, що вже навіки для других минулося. Як же бути українській пресі, щоб маючи усе те на оці, ні з чим не спізнитися і з честю вийти з такого надто тяжкого становища?

Мені здається, що хоч в деякій часті відповідь на поставлені питання може дати минуле нашого письменства і нам до того минулого треба через те удатися, ідучи вперед. Само вже відродження українського письменства при кінці XVIII століття було по суті актом революційним. В вік панування в літературі манерности, умовних форм, поділу на „стиль возвышенный“ та „подлий“—одна думка писати мовою кріпакіе ламала вже заведені традиції, погляди та світогляд старих часів. Адже кріпак—не людина, до його нічого обертатись з людським, йому зрозумілим словом, на його досить нагримати; нема потреби, щоб він щось розумів—він повинен тільки робити. І хто обертатись до його з словом йому зрозумілим, хто хоче впливати на його думки й почування, той уже цим одним нехтує згадані форми життя й руйнує їх так ґрунтовно, як тільки можна це зробити революційними заходами. Таку саме вагу й мав свого часу великий почин Котляревського та діяльність його наступників і наслідувачів. Та й цього ще мало,—революційні формою, ті заходи були такими й по суті, змістом своїм. Обертаючись до кріпака з рідним його словом, натурально—треба було говорити і про речі йому рідні та зрозумілі—раз, потрібні, бажані й сподівані—два. А що ж кріпаківі може бути більш сподіваним над волю,—єдине, про що марить він по всяк час—чи то за важкою працею, чи короткими хвилинами тривожного відпочинку, чи то з рясною недолею братаючись, чи мизерними кріпацькими родошами втішаючись,—що вище, кажу, ясніло перед ним, як не життя по своїй власній волі, робота на себе, становище яке народ характеризує фразою: сам собі пан? І от нема нічого дивного, що письменство мовою поневоленого кріпака найперш заговорило про волю та визволення,—воно це мусіло зробити, бо инакше не мало б жадного гай-

son d'être, було б непотрібною зайвиною, глумом та кривдою над і так тяжко покривдженими людьми, профанацією найкращих мрій та сподіванок їхніх. І українське письменство чесно виконало своє святе завдання, ту Ганнібалову присягу, що дало собі вступаючи на арену людської історії. Почавши з Котляревського, воно без перестану боролось з кріпацтвом, тією страшною болячкою на тілі народному, вимагало раз-у-раз визволення народу з ганебного ярма, будило приспане сумління в „старшого брата“ й давало потіху та розвагу „меншому“ надіями на кращі часи. А минув час кріпацтва, українське письменство знайшло иншу роботу: воно знов пішло до народу з його простим, йому зрозумілим словом і навчало вчорашніх кріпаків, як стати справжніми людьми і по-людськи життя своє упорядкувати. Роботи й тут було—поле неміряне, шлях широкий стояв перед молодим письменством; але як-раз на початку того шляху й перестріла його лиха година: чари злого духа—російського централізму—навіяли страшну летаргію, за часів якої сили знеможеного організму витрачувались більш на те, щоб зовсім життя не загасло, аніж на розвиток та нові здобутки. Та все-таки й тепер, ледве животіючи, наше письменство чесно справляло те діло, на яке лишила ще йому снаги недоля; воно краще воліло мовчати, аніж стати на службу до ворогів народного щастя і захвалювати кривду, можливо-владство панування дужих та инші такі світові неправди. Воно носило свій терновий вінок, поневірялося під гнітом, а таки на службу до гнобителів не пішло, перед силою не скорилось, і не поклонилося неправді. Разом з найкращим представником українського письменства всі наші письменники могли б сміливо і з щирим серцем сказати про себе: „ми чесно йшли, у нас нема зерна неправди за собою.“

Глибокий, невідкупний демократизм—оце основна риса нашого письменства, яка червоною ниткою—переходить через усю його історію аж до останніх часів ганебного поневолення; вона, ця риса, не дала йому загинути і перевела цілим через усі поневір'яння по митарствах російського життя. Обертаючись до народу, до трудящих людей, що в поті чола заробляли на мизерне існування, наше письменство кликало їх без ушину вперед, малювало блискучі надії майбутнього життя, вдаряло на сучасний лад, виставляючи на показ та суд прилюдній болячки його та виразки.

Користуючись з простого, „мужицького“ слова, воно могло рахувати на широку аудиторію поневолених мас, нехтуючи можливо владців. А ті чули в зародках українського письменства велику для себе небезпеку і помшались на йому „легчайшими способами“, мовляв словами цариці Катерини. Та була в цьому її деяка крихта доброго, що пішло на користь нашому письменству. В той час, як у інших народів література зростала часто в нездоровій тепличній атмосфері не завжди чистого та щирого меценатства, коли письменники дружили з коронованими особами, відбираючи від їх перстні й „табакерки“ з самоцвітами та відплачуючи за це одами і фиміямом—українське письменство зародилося і зросло не знаючи меценатів, наші письменники лаври бачили тільки в пісній юшці, а „коли на ногах їх звеніли кайдани, то вже не були золоті,“ кажучи словами одного з наших сучасних поетів. І це було щастям для нас, бо не дурно ж кажуть, що на чьому возі їдеш, того й пісню співаєш. Меценатство, перстні й табашниці вносять тільки деморалізацію туди, де панувати повинна абсолютна чистота духа й невідкушна служба народнім інтересам. Наше мужицьке письменство обминуло щасливо всякі спокуси, не маючи потреби продавати себе „ради лакомотства нещасного,“ складати оди та дифирамби, і через те воно чистим осталося і незакаляним.

Отсю славу—сміливо кажу це слово—історію українського письменства, його чисте минуле й чесні традиції по всяк час повинні пам'ятати наш робітники, що починають нову добу нашого письменства з періодичною пресою на чолі. Для історії українського руху наші часи вагою своєю не поступляться, може, й перед часами Котляревського: як тоді наше слово пішло до народу, несучи йому ідеали братерства, волі й визволення, так і тепер воно знову мусить іти тим самим шляхом і знов таки несучи з собою гасло боротьби за волю і визволення. Одмінились тільки форми неволі й боротьби,—форми, які вічно міняються на землі,—суть же лишилась тією самою. Боротьба за добро народне—за політичне, національне й економічне визволення трудящих мас, за рівне усім право, за правдиву освіту і т. н., і т. н.—такий мусить бути зміст нашої нової преси; жива народня мова—така повинна бути її форма. Інтереси народні мусять стояти у робітників нашої преси на першому плані, певна річ в такому освітленні,

якого вимагають останні здобутки вселюдського поступу. Звичайно, не досить того тільки, щоб виявляти добрі почування та наміри, бо хоч ними й вибурковано пекло, але самі вони не поменшили на землі лиха. Часи, коли говорилося, що „писатель пишеться, а читатель начитывается“, минули безповоротно і кожне слово падає тепер на землю плодючу, що прагне того слово, як пересохла нива, і сама його шукає. Наші часи ставлять перед робітниками преси силу такої практичної роботи, як політичне освідомлювання й виховання народніх масс, як прищеплювання серед його ідей нового життя, як розвіювання туману пережитого і т. и., і наша новонародженна преса повинна йти на ту практичну роботу в першій лаві. Пресі як раз і належить тут найбільша ролля, бо, як справедливо ще Герцен сказав—хоч книжка й остається, а журнал гине, але перша остається—на полицях в бібліотеці, а другий гине—в голові у читача в його мозкові; і така загибель“, додаю од себе, раніше чи пізніше дасть добрі наслідки. І коли ми, робітники преси, зуміємо поєднати зрозуміле народіві слово з цікавим для його і йому потрібним змістом, то будучина нашої преси забезпечена. Хутко народ побачить, хто за його щиро оступається, кого болить його тяжка недоля і хто йому добра бажає,—побачить і піде з тим. А такому шлях в світ широкий: витвориться незабаром великий гурт читачів і прихильників і знайдеться по правді заслужене і працею здобуте місце по хатах нашого люду.

Я певен, що так воно й буде, що молода наша преса справедливо робитиме чесно своє діло, пам'ятаючи славні традиції українського письменства. Трудно, певна річ, а надто на першій порі, встеретися часткових помилок, але це ще не велика біда: досвід мусить їх поправити й навчити, як краще провадити діло. А коли перші скрутні часи пройдуть в правдивій роботі, то й далі новонародженне письменство наше не почуватиме себе чужим і зайвим серед інших на світі, і не доведеться йому з власної волі прохатися на вічний спокій, в царство забуття: воно потрібне буде й тут, на землі, на користь та добро рідному народові.

Сергій.

Наші товариства.

„Нова Громада“ даватиме звістки про те, що робиться по наших культурно-просвітних товариствах. Та сього разу, за для початку, ми не будемо займати старіших товариств, а розкажемо тільки про ті нові, які останніми часами позасновувалися й тільки-тільки починають свою діяльність.

Звісна річ, що до самого недавнього часу на всьому просторі української землі вільно було нам заводити свої національні товариства тільки в Австрії (Галичина, Буковина), в Росії ж на своїй землі не було в нас ні одного товариства. Тільки в Петербурсі якомсь ще за старих часів пощастило заснувати хоч і з московськими назвищами дві українські організації: „Общество имени Т. Г. Шевченка“ та „Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг.“ Та перше товариство щось не виявляло досі діяльності національного характеру і лишалося таким робом тільки одно товариство—„Благотв. Общество,“ що справді виявило дуже користну видавницьку діяльність. На території ж російської України українських товариств все ж не було. Торік, як „почулася весна“, було скільки спроб добути дозвіл на літературне чи просвітне товариство, але адміністрація не дозволяла. Тільки з кінцем минулого року, як життя в Росії ступило на новий шлях виразніше, почали ставати до життя перші товариства на українській території.

В кінці минулого року в Одесі засновано товариство „*Прогресиві*“. Мета його: допомагати культурно-просвітному розвитку українського народу в Одесі. За для цього товариство має:

а) видавати книжки, брошюри, часописи і т. и.; б) заводити свої бібліотеки, читальні, книгарні і т. и.; в) уряджувати прилюдні лекції, відчити, загально просвітні курси, спектаклі, літературно-музичні вечори, вистави і т. и.; г) засновувати школи, приюти, охоронки для дітей та інші просвітні й добродійні заклади.

Членами товариства можуть бути особи обох полів не молодчі 18 літ, окріч нижчих військових чинів, учнів у школах та обмежених в правах по суду. Дійсні члени платють не менше як карбованець що року. Дійсні члени, які зразу заплатють не менше як 25 карб., або різночасно не менш як 50 карб., стають довічними членами. Члени співробітники вільні од обов'язкових вкладок у касу товариства. Ще можуть бути й почесні члени за особливі заслуги перед товариством або на культурно-просвітному полі взагалі.

Окріче того, в Одесу організується Українська видавнича спілка. Пай—5 карбованців. Коли буде взято 500 паїв, тоді скликано буде установчі збори, щоб вони виробили статут.

Так саме „Просвітою“ назвалося і товариство, що заснувалося в Кам'янці-Подільському. Воно становить собі метою ширити просвіту, будити національну самосвідомість і розвивати національну культуру серед українців на Поділлію.

Товариство думає заводити по Поділлію місцеві автономні філії.

В Москві засновано спілку імени Т. Г. Шевченка. У своїй платформі спілка говорить: „Вважаючи на те, що вживання рідної мови у всіх державних і громадських інституціях єсть одним з найважливіших факторів культурного й економічного розвитку нації; вважаючи на те, що Україна, як окрема національна одиниця, має свої національні окремішности, якими є не сама мова, але й цілий ряд соціально-економічних умов; вважаючи на те, що ніякі національні потреби не можуть бути забезпечені при сучасному ладу,— ми вимагаємо:

1. Щоб уселюдним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням скликано установчу раду;
2. вимагаємо Україні самостійности на широким демократично-федеративних основах.

Метою товариства є об'єднати свідомих українців „у Москві та по інших містах Росії“. За-для цього товариство має заводити

в Москві та по інших місцях яко мога більше гуртків і спілок; дба-
тиме, щоб у московському університеті заведено катедри історії
України, її мови й літератури та історії громадських рухів на
Україні; організуватиме курси, лекції та реферати, щоб ширити
ідеї товариства; видаватиме українською мовою газети й книжки,
а найголовніше—дешеві книжки для народу громадсько-політичного
змісту; запомагатиме учнів-українців з вищих шкіл у Москві, за-
водючи для їх дешеві їдальні, склади книжок і т. и.

Дійсними членами можуть бути всі люде обох полів, що ро-
дилися на Україні,—вони платють на рік три карб., а члени до
живоття—відразу сто карбованців (Гром. Думка).

Врешті в Полтаві засновано „Спілку рівноправности жінок”.
Ця спілка приняла платформу російського „союза равноправія
женщинъ“, зробивши до неї додатка, який викликається стано-
вищем української жінки, яке полтавська спілка так характе-
ризує: „На долю жінок українок, опріче загальних гірких та бо-
лючих сторін жіночого питання мають, значний вплив і ті тяжкі
обставини, що виходять з пригнічування українського народу.
Жінка-українка, будши частиною великоміліїонового народу,
позбавленого політичних прав, ряд поколінняв якого змушено
було коритися централістичному державному ладові,—не могла
не відчутти на собі всіх наслідків духовного зневолення народу.
Мову—цей єдиний спосіб до вислову думок—з того часу, як Украї-
на, після переяславської умови, втратила політичну самостійність,—
розвивали тільки поодинокі робітники, і їх твори часто не могли
побачити світу в рідній країні, або з’являлися через довгі роки
після того, як їх викінчено. Народню школу, що колись так ви-
соко стояла на Україні, по-малу доведено до того, що вона збу-
лася всіх своїх національно-громадських прикмет. Денаціоналіза-
ція українського жіноцтва, що перейшло через російську шко-
лу, була неминучим наслідком політичної системи, яка мала на
меті роз’єднати культурну частину громадянства з народним
життям.

Таке становище дуже нашкодило найважливішій громадській
справі—вихованню молодих поколінняв. Обстати за це діло укра-

їнські жінки вважають своєю найпершою повинністю, своїм найсвятішим обов'язком.”

Сподіваючися, що „політична воля в Росії приведе з собою нові засоби і в справі виховання та просвіти“ Полтавська спілка думає, що „ці засоби будуть найбільше користні тоді, як духовне добро кожного народу, а поміж ними й українського буде головною підвалиною в безмірно-широкому і різноманітному впливові виховання та просвіти. Через це поруч з загальними вимогами рівноправності жінкам, висловленими в платформі „Союза равноправія женщинъ“, українські жінки в своїй платформі становлять ще своє: щоб у державі заведено автономно-федеративний лад на етнично-територіальному принципі і щоб була проведена децентралізація в урядуванні, а вибори щоб відбувалися на основі вселюдного, без ріжниць полу й національності, безпосереднього, рівного й таємного голосування. При цьому всі люде, що живуть на Україні, незалежно від полу і національності, мусють користуватися однаковими за для всіх правами з забезпеченням всіх звичайних свобод.

Спілка має кілька філій, має навіть філію з жінок-селянок, яка випустила лист до товаришів-селян, в якому, обстаючи за рівноправність жіночу, жінки-селянки становлять такі вимогання: виборчі права жінкам, хліборобкам нарівні з чоловіками наділи, дівчатам наука в школах нарівні з хлопцями.

Членами спілки можуть бути і жінки, і чоловіки.

Про практичну роботу Спілки на жаль маємо дуже мало відомостей. Знаємо тільки про дві заяви: одну до з'їзду учителів і учительок з Полтавщини про потребу української мови в школах, де вчать діти вкраїнці; щоб були підручники українською мовою і щоб були для вчителів курси української мови, історії України і української літератури; друга заява в університетські ради Київського, Харківського і Одеського університетів про те, щоб жінки могли вчитися в університетах на рівних з мушчинами правах; щоб у цих університетах заведено кафедри української мови, історії України, історії української літератури і української етнографії і щоб лекції на цих кафедрах читано по змозі українською мовою. Щоб в університетських книгозбірнях були україн-

ські книжки і періодичні видання не тільки друковані на Україні, але й закордонні.

Року 1905 в Києві мало заснуватися літературне товариство, що з огляду на тодішні обставини мусило називатися „Товариство за помози українським письменникам“. Вироблено було статут і послано в міністерство внутрішніх справ, та відповіді й досі немає. Але неминуче треба, яко мога швидче, заснувати українське літературно-видавницьке товариство, і наші письменники мусять про це подбати.

Бібліографія.

Галина Комарова — *Почынокъ. Одесса 1905. Бк. 1—70.*
Ц. 50 коп.

Наші часи сміло можна назвати часами поетів,—поетів, але не поезії. Поетів тепер занадто багато, а справжньої, чистої поезії в їх численних творах дуже мало. Ніяк не можна позаздрити рецензентові сучасних поетичних творів. Кожну книжку бере він до рук з надією: а може тут щось знайду. Починає читати, та вже з перших сторінок бачить, що це не—поезія. Тяжко зітхає, бідолашний, і... знов шукає...

Одні з так званих поетів пишуть, кажучи без лайки, безглузді нісенітниці, пишуть, зовсім не розуміючи, що таке поезія, і чим вона одрізняється од ріфмованої прози,—другі вміють в руках держати перо, та тільки ніяк не можуть вимучити з своєї голови ні одної свіжої, нової, оригінальної думки, а через це поезія їх нудна і мало кого цікавить,—треті забувають, що вони живуть на землі, серед людей, і залітають так високо за хмари і так неполюдськи звідти промовляють, що звичайному читачеві ніколи їх не зрозуміти...

Як же мусить радіти рецензент, коли він натрапить на книжку справжнього поета,—поета не по одній тільки назві!...

Перед нами книжка молодого справжнього поета. Це зовсім не значить, що вірші п. Комарової бездоганні. Навпаки, вони мають дуже багато дефектів; але, не вважаючи на все це, ми знов кажемо, що „Почынок“—книжка молодого дійсного поета.

Зміст поезій п. Комарової досить не широкий. Значно більшу частину їх присвячено природі, особливо морю. Наша авторка — песимістка. Коли б не природа, коли б не чарівне море, вона не мала б снаги жити. Природа розважає її, дає їй сили боротися з життям.

„Знов до тебе прийшла, широке море,—пише вона.

„Знов милується тобою погляд мій,

„І в душі моїй, зворушеній красою,

„Провидається чудова зграя мрій.

„Засипає тихо моє давнє горе,

„Забуваються пісні мої смутні,

„І в осінньому журливому повітрі

„Весело і легко так стає мені.“ (9 стр.)

Це багата змістом, поезія п. Комарової не виблискує й особливо артистичною формою. Трапляються в її віршах і невдатні, вимушені рифми, і чудні, незвичайні наголоси над словами, і зовсім не український розклад слів в окремих думках, аби тільки додержати рифм. До всього цього ще треба додати, що в віршах п. Комарової зустрічається чимало москалізмів, це теж зовсім не надає краси її творам.

Як молодий ще поет, п. Комарова не виробила собі поки що оригінального письменницького обличчя. В її творах дуже помітно вплив поетів старшої генерації, особливо Лесі Українки. І— треба сказати правду—ті вірші, в яких п. Комарова наслідує Лесю Українку, кращі на всю книжку її творів.

В своїй невеличкій замітці ми завважали головним чином дефекти творів п. Комарової. Але в її віршах є чимало і гарного. Перш за все поезії п. Комарової вигідно одрізняються серед творів інших поетів тим, що викликають відповідний настрій у читача. Читач якось зовсім мимоволі проймається тим настроєм, який панує в віршах. Серед сучасних поезій дуже мало можна зустріти таких віршів, щоб промовляли не тільки до розуму, але й до серця. Тим-то ми й покладаємо особливу ціну віршам п. Комарової.

П. Комарова почала писати ще не дуже давно,—в літературі вона молода ще сила,—перед нею ще широче, безкрає поле за-для дальшого розвитку. І ми сподіваємося, що вона не зупи-

ниться на тому ступні, на якому стоїть зараз, а піде далі, вперед. А їй ще багато треба працювати, щоб бути справжнім поетом у всьому великому значінню цього слова. Треба, перш за все, поширити зміст поезій. Минув вже і, здається, на завжди час, коли писали тільки про природу та про самих себе. Поет не може і не має права не обзиватися на все те, чим живе, чим боліє, чим цікавиться його край. Коли кругом кипить життя, коли все свідоме громадянство на смерть бореться за волю,—не час співати про природу та розмальовувати власний пессімізм!... Крім цього, треба подбати і про те, щоб виробити кращу форму.

В книжці п. Комарової, про яку ми говоримо, є деякі прикмети, які подають надію, що наша авторка подоліє щасливо всі ці труднощі. Серед її вже видрукованих творів попадаються дуже гарні і що до змісту, і що до форми.

В. М.

Український Декламаторь „Розвага.“ *Артыстычныі збірныкъ поезій, оповидань въ прози, монологъ, жартивъ и гуморесокъ найвидатнѣйшыхъ украинскѣхъ повѣвъ и письменныкѣвъ. Уложывъ Олекса Коваленко. У Къивѣ. 1905, стр. 1—518. Цѣна 1 р. 25 к.*

Український Декламаторь „Досвітні Огни.“ *Збирка поезіи и прозы до чытання и декламаціи. Упорядкувавъ Б. Гринченко. Къивъ 1906, 1—479+7—16 (ноти.) Видання Е. П. Череповського. Цѣна 1 руб. 25 коп.*

При кінці р. 1905 в Київі з'явилося аж дві збірки зразків поезії та прози української для читання та декламації, в яких давно відчувалася потреба. Се, безперечно, найсолідніші досі у нас збірники, поминувши розкішну трохтомову антологію „Вік.“

Та коли порівняємо обидва сі видання—то мусимо зазначити, що „Розвага“ змістом своїм значно слабша від „Досвітніх Огнів“: упорядник її, д. Олекса Коваленко, поруч з „пшеницею“ нас'яв чимало й „плевел“, та сим без потреби засмітив свою збірку, яка взагалі могла б досить приємний вигляд мати... Поруч з справжніми перлинами коріфеїв українського письменства, д. Коваленко умістив чимало річей малевартних—усяких „проб пера і чорнила“ письменників невідомих, або хоч і відомих, то певно не

через ті твори, які впорядчик втягнув до збірника. Чи не сором, справді, поруч з Квіткою-Основ'яненком, Гулаком-Артемівським —містити „Мертве тіло“ „відомого“ sui generis Раєвського! І от через таку недостачу у д. Коваленка почуття „міри,“ через надмірну поблажливість до творів другорядних, які хоч часом змістом своїм і зовсім не погані, та формою своєю ні до читання, ні до декламації не придатні—збірка д. Коваленка значно втратила своєї цінності. Зо зовнішнього боку видання виглядає приємно, хоча вибір портретів письменників та артистів теж не одного читача може здивувати. Тут зустрічаємо чимало портретів таких особ, про яких далеко не всякий знає, що за великі заслуги зробили вони перед рідним письменством та умілістю. В коректі теж можна помітити недогляди, які не бажано було б бачити: напр., *іена* (аж двічі) замість *іена*...

Незрівняно солідніша збірка „Досвітні Огні,“ що впорядкував д. Грінченко. Це вже не просто „Розвага“ для читача, а справжня добірна їжа духовна для тих, „хто живий, в кого думка повсталала...“ Окрім зразків найкращих творів кращих письменників,—творів, переважно відомих вже українським читачам в Росії, д. Грінченко завів у свою збірку чимало перекладів з Гейне (Панна Клара, Озриєць), Беранже, Луйга, Шамиссо, Байрона, Петефи (Магнат), Апухтіна та інших—в перекладах П. Грабовського, Славінського Самійленка та ин.

При кінці збірника розміщено уривок драматичної сцени „Салфо“ з нотами (музика М. Лисенка), а також „Науку“—Руданського, Смутні картини—Б. Грінченка (музика М. Левіцького.)

Видавець, д. Е. Череповський, приклав чимало праці, щоб як слід прикрасити збірник: окрім портретів письменників та артистів (з яких деякі, правда, невиразно одбиті—вина хромолітографії), додано велику силу визерунків (українських взорів, то що), фотографій з найкращих малюнків. Папір і друк—добірні, коректа добра. Ціна збірника, відповідно до обсягу і коштів видання, не велика.

В. Д.

Я. Жарно. Писни. Катеринодарь. 1905. 16 боків 16^о. Цина 3 к.

Двадцять „пісень“, ні одної інтересної думки, ні одного оригінального образу, ні одної нової теми. Є грошки „патріотизму“:

У долині між травою,
Під зеленою вербою,
Спить козаченько убитий
В сирю землю не заритий.
Ой поліг він за родину,
За прегарну Україну і т. д. (12).

Все останнє на одну тему:

Він зо мною поговоре,
Любо поцілує (5),

або не поцілує, часом росердиться, часом зрадить і не прийде, часом іще яку дурницю зробить і дасть авторові змогу переспівати Забілу, Щоголева, Гребінку, чи народню пісню — у своїй „власній“ „пісні“.

І не нудно те все писати? і не шкода паперу, на якому те все друковано?

П. В.

Перша ластівка. Альманахъ молодыхъ украинскыхъ письменниковъ. Упорядкувавъ Мькола Чернявський. У Херсоні. 1905 р. Стр. 5—290 + I—V. 1 р. 20 к.

Д. Чернявський взявся до поважної справи: допомогти молодим, що тільки починають працювати, українським письменникам і порадою, і критикою, і виданням їх творів окремими збірниками. Така робота — робота важка, мало цікава і здебільшого невдячна, хоч і безперечно дуже потрібна.

На жаль, збірник, що видав д. М. Чернявський, яко початок таких видань, ніяк не можна признати хоч більш-менш вдатним. Звичайно, складати вину за це на редактора цілком неможна. Коли б були в нього гарні твори молодих письменників, то, зрозуміло, що він їх надрукував би. Коли й можна за що-небудь обвинувачувати редактора „Ластівки“, то це хіба за те, що він не зрікся думки видавати збірник, хоч і бачив, що значно більша частина надісланого нічого не варта.

Та зазирнемо до самого збірника.

Серед авторів, які взяли участь в „Першій Ластівці“, ми сліве не знаходимо ні одного більш-менш відомого в літературі, окрім хіба д.д. Пачовського, Карманського, Луцького...

Як і можна було сподіватись, значно більшу частину всього збірника заступають вірші. Тут ми знаходимо і просто „поезії“, і „мелодії“, і „відгуки життя“, і „думки“, і „пісні“, і „заспівки“, і „на чужині“, і „думи“, і „з степу широкого“, і „пісні й думи“, і „весняні співи“, і „з пісень кохання“, і „на самоті“... В кожному з цих розділів не менш, як по 5—10 п'єс. Багато, занадто багато віршів, та дуже мало справжньої поезії. Більша частина віршів—не щось інше, як рифмована проза. Є кілька віршів мало не бездоганних що до форми, але вбогих змістом і холодних, мов крига. Коли й трапляється серед віршів щось гарного, то здебільшого воно належить не авторам, що вперше виступають, а вже відомим письменникам (Пачовський, Карманський...).

Не краща справа і з прозою. Хоча прози в збірнику теж не мало; але переважно вона така бліда, така безкольна, така нудна та скучна, що мало хто може зацікавитись нею. Правда,—треба признати це,—молоді автори пишуть узагалі досить просто, без якихсь претензій. Один розказує про те, як втікав од п'янички вчителя школяр,—другий, наслідуючи Франка („Мій злочин“), оповідає про „першу злочинну полювання“,—третій веде нас „в темну хату“ бідного селянина і малює картину смерті нещасного хлібороба,—четвертий викликає у читача співчуття до нещасливої доли селянки, про що так вирзано писала в свій час Ганна Барвінок,—п'ятий розказує казки і т. д.

Окремо од всіх цих творів стоять тільки оповідання д.д. Будяка („Без людей“), Згоди („Мачуха“) і Дафне-Гедеренка („Плач шаленого“). Це щось таке чудне, таке нелогічне, таке вимучене і таке нудне, що просто дивуєшся, як можна було уміщати такі твори в збірнику. Всі ці автори мають претензію писати психологічні речі, малювати душу героїв, але... але не мають за-для цього, досить не легкого завдання ніяких підстав. Не кажу вже про те, що і спосіб писання у цих авторів зовсім не звичайний. Часто вони пишуть так, що тільки руками розведеш, бо нічого не можеш зрозуміти. Од чого це залежить,—чи од того, що автори взагалі не вміють писати по-українському, чи од того, що вони хочуть писати не так, як всі, а якимось оригінально,—трудно

сказати, але факт остається сумним фактом: їх писання трудно розуміти. Нехай но мені хто докладно пояснить, напр., оце місце в оповіданні А. Згоди:

„Вона мовчала, тільки більш тулилась до нього, немов хотіла краще сховатись від морозу, чи від огню, що трусив всією її істотою. Вона кохала вперше так широко. Кохала мовчки, нічого не чуючи... А чортяка з-за плечей дивився страшними двома очима, що так блищали в темряві, та двома рядами зубів сміявся скажено... Чортяка?!... де він узявся? Фантазія. Бо хибя тут його треба совісті людській?... Тихше, ну, розуміще: бо совість без нього не може існувати, бо він мордус людською істотою... А хто його знає!... Така твоя воля, таке її щастя, така її доля!“ (69 стр.).

Що це таке? Чи це ж і справді не „плач якогось шаленого“?...

Кажучи про „Першу ластівку“, не можемо не завважити ще й того, що мало не у всіх авторів подибуємо страшенно багато москалізмів,—так багато, і не тільки окремих слів, але й цілих виразів, що прикладів зовсім і не наводимо.

Взагалі, „Перша ластівка“—збірник невдатний. Будемо сподіватись, що за „Першою ластівкою“ полетять інші... кращі.

В. М.

Іван Франко. Наливайко в мідянім биці. *Причинок до історії легенди (Науковий збірник присвячений професорови Мигайлови Грушевському учениками й прихильниками. У Львові, стр. 76—90).*

В капітальному науковому збірникові, присвяченому професорові М. Грушевському з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904), який (збірник) тільки що з'явився на світ, д. Іван Франко умістив цінну розвідку про „оден з капризних симптомів великої психології цивілізованої душі“—легенду про спалення козацького ватажка Наливайка в мідяному биці в Варшаві, звівши до-купи те, що відомо у всесвітній літературі про її появу, і виказуючи можливі її джерела. З звичайною, властивою авторові ерудіцією д. Франко пірнає в глиб давнесврейської, класичної та середньвічної літератури, визбірує там аналогічні вказівки і доказує, що легенда про спалення Нали-

вайка в биці, яку, здається, перший пустив у світ кс. Йончинський, письменник з першої половини XVII в., а за ним вже пішли й українські літописці,—не що инше, як мандрівна, світова легенда, приложена до Акрагантського тирана Фаляріса (VI в. до Різл. Хр.), що, як каже Піндар, палив своїх ворогів у мідяному биці. Сю подібність польсько-української легенди до давньої повісти про Фаляріса зауважив ще в XVIII ст. історик Енгель, автор *Geschichte der Ukraine*, а потім і Куліш у своїй „Крашанці“. Згодом про Фаляріса—в римській та грецькій літературі згадує, уже по Р. Х., чимало письменників: Ціцерон, Плійній, Лукіян із Самосати, а особливо якийсь безіменний ритор II або III в. по Р. Х., який скомпонував про Фаляріса цілу книжку. З оповідань сих письменників (власне Полібія, Діодора та Ціцерона) виявилось, що в давню давнину існував якийсь звязок між биком Фаляріса і фінікійсько-семитськими культурами (напр., культом бога Молоха). На се доказ маємо в другій Книзі Царств—в оповіданні про царя Менаше (Манассію), якого теж всаджено було в бика (мула), але Бог захотів, щоб мул розколовся, і Менаше остався живий. Отя єврейська легенда про Менаше, на думку шан. автора, зробилася популярною в масі євреїв геленістів і від них перейшла до греків, а од них і до пізніших византійців. В тій редакції, яку бачимо у лексикографа византійського X в. Суїдоса, легенда перейшла і до нас на Україну,—коли саме, невідомо. Д. Франко подає принагідно витяг з одної історично-теологічної коміляції XVII в., не опублікованої досі, яка одначе трохи різниться від оповідання Суїдоса (Манассію не палять в бика, а морять голодом). На підставі сеї відміни д. Франко гадає, що джерелом для оповідання „Історія Русовь“ про Фаляріса—Паливайка була не східня, а західня парість легенди (напр., версія Орозія, Вікстре з Бове).

Лишається питання, чи кс. Йончинський сам приложив старе класичне оповідання до Паливайка. Д. Франко відповідає на се так, що се „мусив бути збірний витвір шляхетської фантазії, яка під вражінням пізніших козацьких звірюх чим раз сердитіше малювала кінець першого їх ініціатора“.

Се думка може бути близькою до правди. Відомо ж, що й про гетьмана (ватажка) Косинського, який розпочав більшими силами боротьбу з польським панством і був убитий слугами

Вишневецького у Черкасах, що було добре відомо сучасним польським діячам і письменникам, теж була проба пустити в світ легенду — ніби то його було замуровано в кам'яному стовпі. Тільки легенді сій не пощастило так, як наливайківській.

В. Д.

Осип Чайковський. Початки гетьманованя Петра Конашевича Сагайдачного (*Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками й прихильниками, у Львові, 1906, стр. 249—256.*)

Д. Чайковський в сій статті не подає жадних нових матеріалів,—лишень деякі уваги свої. Він заперечує гадку проф. Антоновича, що батько Петра Конашевича—звався Конон *Сагайдачний*, і гадає—без жадних одначе аргументів—що імя Сагайдачний подали гетьманові козаки (стр. 250); не згоден,—і цілком справедливо,—з гадками проф. Антоновича та д. Каманина, що Сагайдачного вибрано гетьманом в рр. 1604—1605, і взагалі тих учених, що заставляють Сагайдачного гетьманувати *без перерви* від 1606 до 1622 р., що теж не підлягає жадному сумнівови, коли за час від 1606 до 1622 року маємо певні відомости аж про 5 інших гетьманів. Про те ж, коли власне Сагайдачний став гетьманом, д. Чайковський „полишає отвертим питане“ (стр. 253)—за браком відповідного матеріалу.

Більше для науки української історії з праці д. Чайковського не можна видобути нічого.

В. Д.

Ів. Кривецкий. Корифеї російської критики і українське письменство. В. Г. Белінський. У Львові. 1905. Ст. 33. Ціна 50 сот.

Д. Кривецкий взявсь переглянути і вияснити історію відносно до українського письменства (а значить—і до українства взагалі) корифеїв російської критики—духовних проводирів російського суспільства, „влатителєй его думъ“. Для першого разу він обібрав Белінського, відносинам якого до українства присвятив отсю брошуру (відбитка з „Літерат.-Наук. Вістника“). Вихідним пунктом своєї розвідки д. Кривецкий бере факт, що у більшости видатніших російських діячів 19 віку помітно нахил

„зачіпати першорядні українські питання, сперечатися про них і ставити категоричні розв'язки, і майже у всіх пробивається брак примітивного знання, що таке та Україна, що таке ціле українство.“ Ні на кому так фатально не відбилось це незнання України—вкупі з готовністю її зачипати,—як на Белінському.

Яко фаховий рецензент і критик російських видань, Белінський брався оцінювати і українські твори, які, очевидно, не вирізнявав ув особну літературу. Перші відзиви Белінського про укр. видання (повісти Квітки 1835 року і казки О. Бодяньського) були дуже прихильні, і він признає за ними високу літературну вартість, оригінальність тем і самого талану. Сама Україна, яко етнографічна одиниця, йому дуже подобалась.

Одначе, скоро відносини Белінського до українства рішучо перемінялись. Критикуючи Гребінчину „Ластівку“ і „Сватання“ Квітки 1841 року, Белінський поставив питання на принципіальний ґрунт: чи існує укр. мова, яко самостійна, і чи має існувати українське письменство. На обидва питання він дає негативну відповідь. Українська мова, на його думку, є тільки наріччям, таким, як „білоруське, сибірське та інші провінціалні наріччя“. Розвивати свою власну літературу, відрубну від російської, для українців було б поворотом „зі стану цивілізації, освіти і людськості (а їх придбання завдячує Україна злучі з Росією) до первісного варварства і темноти“. Белінський бачив „глибоку думку в тому, що Гоголь, люблячи гаряче Україну, все-таки писав по-російськи, а не по-українськи“. Літературною мовою українців, говорить в иншій місті Белінський, повинна бути мова їх просвіченої суспільности, мова російська. Коли на Україні може появи́тися великий поет, то не внакше, як під умовою, щоб він був російським поетом, сином Росії“... Маючи такі погляди на українське письменство, його роль в справі культури на Україні, Белінський не зрозумів та не оцінив і Шевченка, коли 1841 року появился його „Гайдамаки“.

Відносини Белінського до Шевченка не обмежились тільки на літературних непорозуміннях. З приводу арешту і заслання Шевченка він написав до російського літерата П. Анненкова листа, де страшенно лає (навіть дуже грубими словами) Шевченка, цілком перекичує всю справу і в-кінці радіє, що з Шевченком, а також і з Кулішем, сталось таке нещастя. Цей лист,

то справді „документ, од якого мусять червоніти лица всіх синів Росії“, говорить д. Кривецький. Він береться пояснити сей факт ганебних відносин Белінського до Шевченка (опертих, скажемо від себе, виключно на непорозумінню і незнанню), наводить погляди на цю справу А. Піпіна, Т. Зіньківського, Ол. Кониського і М. Драгоманова. Останньому, який бачить причину неприхильности Белінського до українства взагалі і до Шевченка у дуже вузькому розумінню Белінським лібералізму, д. Кривецький признає найбільшу рацію. „Вузька державність локального, московсько-петербургського походження в берлінській гегеліянській формі,—от' причина того, що Белінський не тільки не бачив народа по-задержавою, але й признавав, що держава робить інтелектуальне життя... При такім вузько державнім і аристократичнім погляді зрозуміло, що коли в українців нема ані держави, ані аристократії, то вони не повинні мати літератури“ (стр. 32).

Будемо ждати дальших випусків інтересної праці д. Кривецького, де він обіцяє переглянути відносини до українства других російських „корифеїв“, близьких до наших часів.

Д. Д—но.

Українське весілля (з голосами). Записавъ Пв. Демченко. Одесса. 1905 р. 123 ст. 16^о. Вьдання Фессенка.

В українській етнографії чимало єсть записів українського весілля, але згаданий вище збірник П. Демченка має ту особливість, що в ньому всі весільні пісні записані з голосами. Всі пісні записані в однім місті—в містечку Монастирищі, Київської губ., Липовецького повіту, причім, як каже Демченко, „вибірались проказчики, найбільше чулі в музикалії і кожна мелодія проспівувалась вдруге, щоб упевнитись, що вона записана вірно“. Всіх пісень заведено тут 277, се б то всі пісні, які співаються на весіллі в м. Монастирищі, окрім лиш де-яких перезвяних пісень. Пісні заведені в такому порядку, як вони співаються на весіллі, а разом з піснями записано коротенько порядок і ритуал весільний, які одбуваються в тому містечку. До збірника додано малюнки звісного художника А. Ждахи, з них чотирі в тексті: сватання, гильце, покривання молодої і весілля, а 5-й малюнок на палітурці в красках. Малюнки зроблені дуже добре, хоч

убрання не зовсім відповідає тій місцевості, про яку річ ведеться. Видання чепурненьке і за його можна подякувати не тільки впорядникові збірника, а й видавцеві. **М. К.**

Проф. Н. Сумцовъ. Изъ украинской старины. Хар. 1905. Ст. 162.
Ціна 2 руб.

За останні часи у нас в рос. Україні виходить щось дуже мало праць з історії українського письменства і взагалі з громадсько-побутової історії. Можливо, се через те, що в наш час більше життєві питання приковують до себе увагу навіть кабінетних учених, але в усякім разі брак чогось визначного й цінного з історії української культури вражає кожного, хто пильнує нашого письменства. Книга пр. Сумцова, яка вийшла в-осени минулого 1905 року, являється з цього погляду дуже симпатичним виїмком. Вона пристосована до XIII археологічного з'їзду і містить у собі 12 статей, „згрупованих,—як каже автор,—переважно з метою вияснити побутову старовину українську з свідощів українських письменників“.

Три статті присвячено Шевченкові: „Основні мотиви поезії Шевченка“, „Сонце заходить“ і „Малюнки Ш.“ Пр. Сумцов зазначає, як трудно студіювати творчість Ш.: „Хоча на погляд Кобзарь невеликий, але змістом се—пам'ятник складний і багатий. Це українська мова в її історичному розвитку, кріпацтво і салдатчина з усім тягарем старих часів, особливо що до сімейного становища жінки, і поруч з тим незгаслі ще спомини козацької волі. Тут відбилися дивні сполучення: з одного боку—вплив мандрованого українського філософа Сковороди і народних кобзарів, з другого—впливи Міцкевича, Жуковського, Пушкіна і Лермонтова“. До речі буде зазначити, що пр. Сумцов любить знаходити в українських письменник позички і наслідування. Аби в якійсь поезії Шевченка був мотив, що має собі паралель в поезії, напр., Пушкіна, то д. Сумцов зараз же зазначає, що Шевченко позичив тут в Пушкіна. Пр. Сумцов каже, що треба скласти словарь до Шевченкових творів, треба обслідувати формальний бік його віршів, його прозових статей і листів, вишукати паралелів до їх і їх критично переглянути; у своїй же статті поки що зазначає цілу низку мотивів, що лягли в основу більшости поезій Шевченка.

В тепло і цікаво написаному нарисові „Сонце заходить“ дається генезис цієї поезії, зазначаються паралелі. В статі „Малюнки Шевченкові“ пр. Сумцов виявляє значіння Шевченка як художника, занотовує впливи на нього Брюлова і Рембрандта і робить висновок, що Шевченко являється видатною силою, як гравер і офортист. Тут ж пр. Сумцов торкається дуже цікавого питання про відносини Шевченка-маляра до Шевченка-поета. Часом роблено Шевченкові докір, що він дав мало ілюстрацій до власних творів. На с. д. Сумцов відповідає, що нема неминучої психологічної підстави єднати в одній особі поета і ілюстратора своїх творів: чула душа поета або артиста-маляра вживає слово і олівець, як два окремих знаряддя, щоб досягти своєї мети,—репродукція фарбами вражіння, пережитого раніше в слові, або навпаки не може цікавити ні маляра, ні поета, бо се вже є просто копіювання.

Цінна і цікава стаття „Ів. Манжура, як поет і етнограф“, в якій пр. Сумцов дає інтересні біографічні подробиці з життя бідолашного поета, відомі йому з приватних листів Манжури. Автор хвалить мову Манжури і його чулість до краси народньої словесности,—за найкращі твори Манжури вважає ті його вірші, де є автобіографічні риси. Як етнографа д. Сумцов признає Манжуру „одним з найвидатніших фольклористів XIX віку“.

Спеціально до історії української літератури відносяться ще статі: „Побутовий бік Енеїди Котляревського“, „Гр. Квітка, як етнограф“ і „Суботи св. Дмитра“ Я Щоголева. Перші дві мають інтерес більше для спеціалістів,—коротенька ж, дуже тепло написана, статійка про Щоголева торкається поезії його „Суботи св. Дмитра“, в якій вилився похмурий, сумний настрій поета в останні роки його життя під впливом тяжких особистих обставин.

Стаття „Просвітна діяльність А. А. Паліцина“ знайомить нас із життям цього високо-освіченого слобідського пана, якому, як каже Каразін, „ми мусимо дякувати за початки європеїзму на Україні“. Спеціально місцевого або українського діяльність Паліцина (умер в 10-х роках мин. віку) нічого в собі не мала, за те він виховав під своїм впливом цілу генерацію освічених і культурних людей на Слобідській Україні і не мало запоміг заснувати харківський університет.

Дуже интересна стаття „Бесіди невідомого українського священика 1823 року“—про рукопис проповідей невідомого сіль-

ського попа, написану досить гарною народньою мовою і відзначену справжньою гуманністю, щирістю і простотою.

Статя „До історії української іконописі“ зазначає риси реалізму і тенденцію вносити місцеві прикмети в малювання духовних образів на Україні в XVIII ст. З цього погляду дуже характерні образи в церкві у с. Боромлі Ахтирського пов., на яких видно впливи Муріллєво.

До книги додано портрети А. Паліцина, Квітки, Щоголева, кобзаря Т. Пархоменка, копії з старих ікон. Ціна книги—2 руб., на наш погляд, трохи дорога.

Д. Д—но.

В. М. Устиновъ, прив.-доц. *Императорскаго Харьковского Университета. Идея національнаго государства. Харьковск. Библиот. Обществ. Знаній, серія I, вып. 6. Харьковъ 1906. 31 стр. 8^о Ц. 35 к.*

Мета автора—довести, що „пора... сбросить цѣпи и оковы національной идеи“ (бiк 24-й,) бо „національнѣя задачи на практикѣ суживаются въ задачи буржуазіи (б. 22),—одно слово, він переказує думку Каутського, виложену в давній праці німецького марксиста „Національність нашого часу,“ думку, від якої сам автор останніми часами одійшов уже далеко (див. у пійже книзі „Пової Громади“ передмову до статей Бебеля й Пернерсторфера.) До цього д. Устинов страшенно плутається з словами *нація, національність, національний.*

Зауваживши (б. 6), що під час XIX віку межі держав „въ общемъ и цѣломъ распредѣлились по площадямъ расселенія преобладающихъ національностей“, він безпосередно після цього зараз же каже: „Однако, все-же национальное движеніе еще не достигло всѣхъ своихъ цѣлей. Нынѣ замѣчается два основныхъ направленія въ этомъ движеніи. Съ одной стороны, устроились болѣе или менѣе удобно лишь главнѣйшія нація,—слабыя-же и малыя до сихъ поръ не свободны, подавлены и даже не всегда признаны. Предѣлы современныхъ великихъ державъ, помимо преобладающей народности, включают нѣсколько болѣе мелкихъ покоренныхъ народностей. Эти послѣднія, охваченныя общеевропейскимъ подъемомъ національныхъ чувствъ, стремятся вырваться изъ чуждыхъ предѣловъ или по крайней мѣрѣ достигъ въ нихъ

равноправности съ главной націей. Но на этомъ пути къ равноправности онъ встрѣчаютъ упорное сопротивленіе“ і т. д. (6—7).

Выразно видко, що автор говорить не про націю-державу, а про націю-народність, про націю колективний індивідуум, *об'єднаний у всякому разі спільною мовою*. Але далі автор вияснює, як він розуміє слово *нація*: „Можно считать установленнымъ, что нація не есть фізіологическое единство, что она не связана единствомъ происхожденія, слѣдовательно, она не тождественна съ понятіемъ расы и подраздѣленіемъ расы—племени. Значить, для націи не обязательна общность антропологическихъ признаковъ, даже не требуется необходимо общность языка“ (б. 10).

Видима річ, що тут автор розуміє вже зовсім не ту націю, що попереду. І така плутаниця іде в автора через усю книжку. Автор не знає, чи не хоче знати, що опріче національно-державної ідеї, проти якої він справедливо повстас, є ще національна ідея иншого змісту, яка виходить з реального факту існування національностей, об'єднаних етнічно мовою й культурою, і вимагає за-для їх фактичної спромоги жити і розвиватися, зостаючися такими об'єднаними колективними одиницями. Ця національна ідея не має в собі нічого „буржуазного“,—навпаки, вимоги її глибоко-демократичні, і це мусили признати навіть такі ортодокси соціал-демократизму, як Каутський. З цитат, які любить робити автор, видко, що він намагався зазнайомитися з національним питанням; але ті ж цитати показують, як *однобічно* він з їм знайомий: письменників, які розглядали національну справу з погляду *плебейських* націй, він не згадує зовсім. **П. В.**

Популярно-наукові українські книжки за 1905 рік, видані в Росії.
(„Про холеру“ М. Левіцькою, „Як ми боролись од холери“ Г. Коваленка, „У дитини головка болить—у матері серце“ Задьбори, „Під землею“, „Оборонець покривжденил“ М. Заирьної, „Серед виноградарів південної Франції“ С. Русової, „Мале та розумне“ П. Е., „Найважливіші газетські справи“—Сусіди).

Минулий рік визначився в громадському та політичному житті держави величезними подіями, що захопили собою не тільки освічених людей, інтеллігенцію, а навіть і простий народ, що чув і бачив, як кругом його діється щось надзвичайне, а що во-

но саме таке й до чого—не міг доладу розібрати. Зрозуміло, що серед письменних селян найбільший попит був на книжки політичного та соціально-економічного змісту, інтерес же до красного письменства помітно зменшився, люди цікавились менше навіть книжками з природознавства, географії, фізики і т. п.

Що ж можна було дати до читання українському народові, не сходючи з того заклятого місця, що так обмежено заборонаю 1876 року?

Переглянувши новинки нашої літератури, побачимо що за минулий рік у нас додалось 5 №№ видань петербурського добродійного товариства, 4 №№ видавництва „Вік,“ з десятків дрібненьких книжечок що випустив д. Череповський та з п'яток окремих брошурок з усяких міст України—от і вся наша література спеціально народня.

Одсунавши на бік усю красну літературу, що складається головним чином із дешевих видань уже давно відомих творів Шевченка, Левіцького Ів., Квітки то що, ми матимемо власне популярно-наукових брошур не більше як десяток. Спадщина минулого року, як бачимо, дуже невелика. Що ж до наукової вартости, то тут шкодило цензурне вимагання, щоб се була не наука, а беллетристика. Автори мусили вигадувати всякі неможливі з'явища, події, надуживаючи своєї фантазії, аби найти зачіпку говорити про те, що бажалось би переказати читачам, примушували своїх фершалів, лікарів, хазяїнів, хлопців і т. и. провадити зовсім зайві для діла розмови і т. и. Таким чином в наукові оповідання вводиться чимало зовсім непотрібних балачок і сцен, які тільки псують книжку, роблять її нудною, а часом і не дають спроби мало-письменному читачеві добре зрозуміти її зміст.

Небезпечність, якою в минулому році загрожувала холера, зробила свій вплив на цензуру, тим то й з'явилось штук із п'ять холерних брошурок. Правда, де хто з авторів крім звичайної мусів рахуватись ще з двома цензурами (Київське земство та призначена від його спеціальна холерна комісія лікарів,) але це тільки сиріяло науковій та літературній вартості книжки („Про холеру“—лікаря М. Левіцького.) Непоганою вийшла також і книжечка д. Коваленка. („Як ми боронилися од холери“; видання „Віку“). Автор цей не тільки розмовляє про холерну пошесть, а

додає і відомости про мікроскоп, про значіння різних мікроорганізмів і т. и.

Опріт книжок про холеру, за минулий рік вийшла ще одна медична книжка: „У дитини головка болить — у матері серце“ (як годувати та доглядати малих дітей) д. Задьори. Книжка ця не даром заслужила нагороду добродійного товариства. Вона й справді, не вважаючи на беллетристичну форму, визначається дуже здатним для села змістом, гарною, зрозумілою мовою; сільські лікарі дуже її хвалять. Із творів д. М. Загірньої в минулому році надруковано: „Під землею“ (друге видання) та „Оборонець покритих“. Як і завжди, наша відома популяризаторка, взявшись за яку небудь тему, зуміє використати її до краю. В своїй книжечці „Під землею“ вона не тільки розказує про важке небезпечне життя шахтарів, а наводить і багато нових та цікавих для неосвіченого читача відомостей з геології, фізики, то що. Ще цікавішою вийшла у неї брошурка про Лінкольна—„Оборонець покритих“. Своім змістом вона уже потроху наближається до таких книжок, які найбільш бажані й цікавлять наш народ. Опріч історичних відомостей про те, як складалися Північно-Американські Сполучені Держави, читач знайде в цій книжці цікаві відомости про державний лад у других народів, про політичну боротьбу партій, про вибори послів до вищої державної ради і т. и., і все це добре улаштовано і стоїть у тісному з'язку з біографією великого чоловіка. Нема чого й казати, що мова автора дуже гарна, проста й зрозуміла.

Друга українська популяризаторка п. С. Русова дала нам в минулому році теж гарне оповідання: „Серед виноградарів південної Франції“, в якому є цікаві порівняння громадянського і економічного життя французів до українців. В книжечці д. П. Е. „Мале та розумне“ в популярній формі переказано наукові дослідження про життя мурашок.

На самому кінці минулого року вийшла у Києві ще одна книжечка, якої не можна обминути, заговоривши про популярно-наукову українську літературу. Полехкістю друку, що настала після 17 жовтня, поперед усіх скористувався д. Череповський; видав він твір якогось добродія Сусіди: „Найважливіші хазяйські справи“. Зміст книжки, як глянути на заголовки—дуже цікавий: про чоловіка, про право власности, про гроші і торгівлю, про пра-

вительство — розмови з селянами на п'яти вечорах. Може кого й здивує, що така цікава книжка не довго залежала у цензурі, але зрозуміти це не трудно, перечитавши кілька сторінок твору д. Сусіди. Політичні, соціальні та економічні погляди автора— правіші од усяких правих партій, хоч у справах цих автор видимо і сам мало що розбірає; рятунок Росії, як на його думку, в тому, щоб побільшано школ, „де навчатимуть хто народові приятель: чи той, хто юдить одного на другого, та травить, та дровичить, та брехні по селі розносить, чи той, хто навчає з книжка Богу помолитись, газету почитати, або розумну цікаву книжку“... Свої міркування автор викладає такими загальними фразами, в які нетрудно вбгати який хочете зміст. Багацтвом асоціації думок д. Сусіда далеко випередить знаменитого Пеньонжку і, повсяк час мішаючи горох з капустою, нарешті мабуть і сам не розбірає про що саме він має казати. Про науковий багаж автора добре свідчать хоч би такий уривок з його твору: „Кругом сонця крутиться земля, а кругом землі крутиться місяць. Через те на підпвні вода у морі піднімається і лється на береги, а на новім місяці опадає. От через це саме лучче сіяти на новім місяці коноплі, то вони женуться вгору, а на підпвні картоплю садити добре і буряки сіяти, бо вони розростаються у землі. Або ж дитині дати лікарство від хробаків (воно називається цитварове насіння), то його, Боже борони, не можна давати на новім місяці, бо хробаки підуть угору, до горла і можуть задушити дитину, а треба давати на підпвні, то хробаки зійдуть на низ“ (бік 8-й).

М. Павловський.

Веселка. *Український стінний календарь на рік 1906. Ціна на 60 коп.*

Як і минулого року, видавництво „Вік“ у Києві уложило і випустило в світ стінний календарь „Веселка“, поробивши де які зміни на краще проти першого видання. Матеріал пристосовано відповідніше і вибір зроблено солідніше, хоча на далі ми радили б не обмежуватися одними тільки українськими творами та прислів'ями, а подавати в перекладі зразки й чужого письменства. Місяці, дні і астрономічні відомости в календарі означено по-українськи. Календарь уміщено на таблиці з портретом Т. Шевченка, що гарно виконав художник Ф. Красяцький. **Л.**

Українська преса.

Після маніфесту 17 жовтня можна стало хоч з бідою друкувати українською мовою періодичні видання і на Україні російській. Перша скористувалася з тієї змоги українська громада в Лубнях: надрукувавши в українському перекладі маніфест 17 жовтня і „докладную записку“ Вітте, вона потім „явочнимъ порядкомъ“ випустила в Лубнях за підписом М. Шемета jako редактора першу українську газету „Хлібороб“ (тижневу). Перші три числа розійшлися добре, а з четвертого газету зведено конфіскувати і врешті після п'ятого числа зовсім заборонено. Другою з черги українською газетою був „Рідний Край“ у Полтаві (теж тижнева, ред. М. Дмитрієв та Гр. Коваленко). В кінці грудня вийшов один номер, а з 1-го січня газета почала виходити що-тижня.

В Києві після маніфесту було оповіщено, що видаватиметься щоденна газета „Праця“ (орган соціал-демократів, ред. П. Дятлов) і теж щоденна газета демократично-радикального напрямку „Громадське Слово“ (вид. Є. Чикаленко, ред. С. Єфремов) і місячник „Нове Життя“ (вид. Є. Чикаленко, ред. С. Єфремов). Але ні одно з цих виданнів не вийшло: „Праця“ з причин невідомих, а про „Громадське Слово“ і „Нове Життя“ видавець одержав від адміністрації такий папер:

„Київський губернатор повідомляє дворянина Євгена Чикаленка, що живе в Києві по Караваївській вул. в домі № 35, в відповідь на подані їм 30-го листопаду сього року заяви про його зам'р видавати в городі Києві українською мовою часопис „Громадське Слово“ і журнал „Нове Життя“, що на підставі п. б. ст. 4 відділу VII Височайше затверджених тимчасових правил про періодичні видання, йому, Чикаленкові, не можна видати свідоцтва на видання згаданих органів друку, через те, що з оголошення добродія Чикаленка, яке знаходиться в моїй канцелярії і містить докладну програму і нап'ямок згаданих виданнів, видно, між иншим, що видання сі домагатимуться переімени існуючого державного ладу Росії, утворення окремих автономних країв на окраїнах держави і перебудовання її на федеративних основах, а також домагатимуться переходу усієї землі у власність народу, які вчинки забороняються карним (уголовним) за-

коном (ст. ст. 252 і 318 улож. о наказ. уголов. и исправ. т. XV св. зак. изд. 1885 г.).

На цю заборону д. Чикаленко поскаржився в сенат.

Тепер у Києві маємо три українські видання: щоденну газету „Громадська Думка“ і місячник „Нова Громада“ (вид.-ред. Вол. Леонтович) та гумористичну тижневу газету „Шершень“ (ред. В. Лозинський). „Громадська Думка“ почала виходити 31 грудня минулого року і зараз же перший номер сконфіковано, але газета видавалася далі. На 21-му номері її припинено наказом генерал-губернатора, а потім знову дозволено випускати, так що 3-го лютого вона знову почала виходити. „Шершень“ почав виходити з початку січня і його теж була спіткала пригода, бо перше число сконфіковано, але все ж газету не припинено, і вона виходить і досі.

В Одесі д. І. Луценко теж у січні випустив перше число тижневої газети „Народня Справа“, та на тому ж першому числі газету й заборонено.

В. Петербурзі в кінці січня мав вийти 1-й номер місячника „Вільна Україна“ (ред. І. Личко).

Д. Опоков оповістив, що приймає передилату на газету „Україна“, тижневий ілюстрований журнал „Зоря“ і місячник „Хата“. Всі ці видання видаватимуться в Москві.

Ще взято від адміністрації дозвіл на щоденні газети: в Києві „Рада“ (вид.-ред. Б. Грінченко), в Одесі „Вісті“ (вид. д-ка Шелухина) і „Нова Україна“ (вид. д. Івашенко); на тижневу „Світова зірниця“ (дешева газета—2 р. 40 к. на рік), яку польські поміщики видаватимуть у Могилеві-Подільському для селян українців, ред. Іоаким Волошиновський) і на журнал: „Українське бжільництво (виходитиме в Петербурзі 8 номерів на рік, вид. А. Єфремова, ред. Є. Архипенко).

Подано заяви: в Києві про щоденну газету „Українська газета“ (вид.-ред. В. Козловський), в Лубнях про тижневу газету „Хліборобська справа“ (ред. д. Шемет), в Полтаві — про тижневу ж газету „Українське Слово“ з додатком для дітей „Зірка“ (ред. Г. Дмитрієва) і в Петербурзі про сатиричний журнал „Ціп“ (виходитиме двічі на місяць). Ще були в газетах звістки про те, що Харківське та Волинське „Общества грамотности“ видаватимуть українські газети.

Опріче того, в Одесі під редакцією І. Луценка вийшла була тижнева газета „Народное Дѣло“ двома мовами—українською і російською, але її на першому ж числі заборонено. Ще мають виходити двома мовами: у Києві журнал „Пчеловодъ и Садоводъ“ (ред. О. Полейчук), у Прилуці газета „Прилуцщина“ і в Полтаві земська газета (спершу тричі на тиждень, а далі частіше).

Таке становище української преси на Україні російській. З України австрійської (з Галичини) маємо ось які новини про пресу:

„Літературно-Науковий Вістник“ з січня 1906 року виходить більшими книжками.

У Відні замість „Ruthenische Revue“ видаватиметься „Ukrainische Rundschau“. Редакуватиме Володимир Кушнір, який з самого початку „Rut. Revue“ був його співробітником, а під час хвороби Сембратовича фактичним редактором.

В Станіславові (в Галичині) почала виходити нова тижнева газета „Боевий прапор“. Видавець - редактор Яновський. Перше число вийшло 6-го січня ст. с. Газета становить собі метою: „Боротися за права людські і горожанські, боронити матір-Русь і руську св. церков“.

Що є в періодичній українській пресі.

Зміст виданнів літературно-наукових подаємо цілком; з виданнів політичних зазначаємо тільки речі літературно-наукового характеру.

Літературно - Науковий Вістник 1906. Річник IX. Редакційний комітет: В. Гнатюк, М. Грушевський, Ів. Франко. Кн. I. *Від Редакції*. 1. Поезії М. Вороного, Ів. Франка, Н. Кибальчич, В. Пачовського, І. Гаврилюка, С. Чарнецького, П. Карманського, І. Боровика. (боки 3, 21, 37, 93, 100). *Ів. Франко*. Як Юра Шикманюк брив Черемош. 5. *О. К. Журбенко*. Одинадцять днів на панцирнику „Князь Потемкинъ“. 22. *С. Томашівський*. Володимир Антонович. 38. *Ніцше*. Із книги: „Так мовив Заратустра“. 57. *Г. Барвінок*. Горе на горе скинулося. 58. Non scholae, sed vitae. I. З нашої середньої школи О. Іванчука. 73. II. Відвага й культура. Д-ра Г. Біденкапа. 81. *Із Льор. Спекетті*. Сонет. 89. *Є. Ярошинська*. Смерть за життя. Нарис. 90. *Наукові листки*. I. Адам во грісіх. I. Ф. 94. *Др. В. Джорджевич*. Утворення могого міністерства. 101. *Г. Келлер*. Мереточка. 129. *Й. Гете*. Гра в ляса. 136. *П. Карманський*. Памяти В. Лесевича. 137. *М. Грушевський*. З біжучої хвилі. 143. *І. Франко*. Русько-польська згода і українсько-польське братання. 152. *М. Лозинський*. З австрійської України. 167. Бібліографія. 189. Нові книжки. 195.

Промінь. Суспільно-науковий орган українського учительства. Виходить 1 і 15 кожного місяця. За редакцію відповідає А. Гринцишин. Числа 1—2.

Ч. I. З Новим Роком—нове життя!—Крути-верти!...—Виборча реформа.—М. Коліунак. Начерк розвою українського жіноцтва.—*І. Карбулицький*. Розвій народнього шкільництва на Буковині.—*О. Сатур*. Змагання російського учительства.—Рецепта польскої комісії едукатійної для руської дівтори.—*С. Яричевський*. Діти розпуки.—*В. Лебедова*. Відгуки життя.—Всячина.

Ч. II. Роман Сембратович (посмертна згадка, з портретом).—Тепер або ніколи.—„Користи“ з найновішої регуляції учительської платні на Буковині.—„Владзе“ при роботі.—Обновімся!—*М. Білецька*. Відповідь на „Заяву

Виділу тов. педагогчного у Львові.—*І. Карбуляцький*. Розвій народного шкільництва на Буковині.—*М. Колудняк*. Начерк розвою українського жіноцтва.—Наш альбом: Із поезій *М. І. Вдовиченка*.—Лялька. Кілька уваг через шведську писательку Елзец Кай (Кей).—Всячина.—Бібліографія.

Рідний Край. Часопис політична економічна і літературна. Виходить раз на тиждень у Полтаві. Редактори: М. Дмитрієв і Гр. Коваленко. В першому нумерованому числі, виданому 24 декабря 1905, надруковано: До сучасної Музи. Вірші *П. Мирного*. Що треба обміслити в наш слушний час. *І. П.* З поводу з'їзду представників недержавних народів. *І. Ж.* Про незрозумілу українську мову. *М. Д.* У гостях на Шевченковій могилі. Вірші *О. Коваленка*. Сон. Опов. *П. Мирного*. Рідне слово. Вірші *О. Пчілки*. До українців. Вірші *В. Д.* У дальших числах:

Не боюся я нічого. Вірші *Х. Димевської*. (№ 1). Збентежена вечерея. (Різдвяна пригода). *О. Пчілки*. (№№ 1, 2). Роман Сембратович. (Посмертна згадка) (№ 1). Пісні моря. Вірші *І.* (№ 2). Рецензія на Оповідання Вас. Стефаника, видані 1905 року у Петербурзі *Д. Д—ка*. (№ 2). Ніч на Дніпрі. *І. Печуля-Левіцького*. (№ 3). До молоді. Вірші *П. Капельгородського*. (№ 3). М. І. Стороженко (посмертна згадка). (№ 3). Українська література в 1905 році. *Д. Д—ка*. (№ 4). Я ріє самотою. Вірші *О. Коваленка*. (№ 4). Листи до селян про народні справи. Лист перший. *Гр. Коваленко*. (№ 4).

Діло. Щоденна газета. Виходить у Львові. Редактор С. Левіцький. №№ 1—9, 11—14, 17—22, 24.

Пояснення одного темного місця в Слові о полку Ігоревім. *Р. За-кланського* (№№ 1, 2, 3, 5, 7, 8, 9. Почачок надруковано в №№ 289, 290 за минулий рік.) Година б'є. Вірші *Фр. Уляновича* (№ 2.) Каміння. Опов. *М. Родзевичівни*. Пер. з польської мови Ів. Радецький. (№№ 13—14.) Букоемов Карп Іванович. Опов. *М. Горького*. Пер. Гриць Покотило. (№№ 16—17.) Сон російського пристава. (Сцени з революційного часу. *Ів. Петренка* (№ 18.) Під Єфим. Частина з твору *М. Лескова* „Печерські антики (№№ 19, 20, 21.) „До молоді.“ Вірші *П. Капельгородського*, передр. з „Рідного Краю“ (№ 21.) Проміні Бекереля. *Ів. Боднара*. (№ 22.)

Громадська Думка. Щоденна газета, виходить у Києві. Редактор В. Леонтович. №№ 1—21. Як я перейшов од слова до... думки (ніби оповідання.) *В. Сивенького*. (№ 1.) Дорогою віків. проф. *М. Грушевського* (№ 1.) Роман Сембратович. (Посмертна згадка) (№ 2.) Мудрий кравець. Байка *В. Сивенького* (№ 3.) Рецензія *М. Івансика* на „Веселку“, календ. на 1906 р. (№ 3.) Під новий рік є. (№ 4.) Якої нам школи треба. *Б. Грінченка* (№№ 5, 6, 7.) З біжучої хвилі. Проф. *М. Грушевського* (частини з статії, надрукованої у Л.—Науковому Вістнику). (№ 6.) По-новорічна розмова. Віршований фельетон *В. Сивенького*. (№ 6.) Рец. *М. Івансика* на „Досвітні огні“, декламатор *Б. Грінченка*. (№ 6.) Де ми і скільки нас. *Б. Грінченка*. (№ 8.) Українське просвітне товариство в Петербурзі. С. Волоха. (№ 9.) Новий лад. Вірші *В. Сивенького*. (№ 9.) 9 січня. *Б. Грінченка*. (№ 9.) Що таке держава і які бувають держави. *К. К.* (№ 12.) Про кару смерть. *В. Миронія*. (№№ 13, 14.) Про душі, про п'яти та про інші цікаві речі *В. Сивенького* (№ 13.) Некролог *М. І. Стороженка*. (№ 13.) Лист

до «статського совітника» Филонова *Волод. Королівка* [переклад.] (№ 14.) «Уміркований» та „щирий“ (Лист чоловіка до жінки.) *В. Винниченка*. (№№ 15, 16.) Про громадянські вільності 1. Вільність друку. 2. Вільність спілок або товариств. 3. Вільність зборів. 4. Вільність або незайманість особи. Вільність громадянська. Фельетони *К. К.* (№№ 17, 18, 20, 21.) Патріот. Опов. *В. Сивенського*. (№ 19.) Українські часописи в Москві. Проф. *І. Кримського* (№ 21.)

На цьому номері наказом генерал-губернатора газету дочасно припинено. Але 3-го лютого вона знову почала виходити.

Руслан. Щоденна газета, виходить у Львові. Редактор *І. Лопатинський* №№ 1—16, 20—25. Лист Федьковича до Воробкевича. Чернівці, 13/11 1876. (№ 1.) З записної книжки. *В. Лукча*. (№№ 1, 2.) Марні Романович (Рожанковській.) Вірші *В. Барвінського*. (№ 1.) Малий фейлетон. Із глибини душі. Вірші *М. Курцеби*. (№ 1, 6.) Матеріяли до національно-політичного і культурного життя Русинів. Редакція пише: «На сім місці наміряємо оповіщувати переписку визначніших діячів народніх, письменників, політиків і т. п., спомини з минувшини і взагалі всякі причинки до внясення нашого народного життя.» Лист *М. Шашкевича* до *Т. Василевського* з замітками *О. Барвінського*. (№ 2.)

Лист і вірші *Марка Мурави* [Сильвестра Ленкого.] (№ 3.) На Малаюку. *І. Коссака*. (№ 3.) Буря. Оповідання *Н. Жміговецької* (№№ 3, 4.) Матер. до нац.-пол. і культ. життя Русинів. Принагідні стихотвори *Осташа Левіцького*. 1. Тоаст при прощанню *С. М-ого*. 2. На комерсі по Тарасовім святі. 3. Запрошення на «дуріючі вечерниці.» (№ 4.) Матер. до нац.-пол. і культ. життя Русинів. З політичних переживань і досвідів *Ол. Барвінського*. (№ 5.) Кайдани скинуть час! Вірші *О. Березинської* (№ 7.) Лікар і смерть. (Народна казка) переказав *Ол. Барвінський*. (№ 7.) Драматургні замітки. *І. Лопатинського*. (№ 8, 9.) Матер. до нац.-політ. і культ. життя Русинів. Важний документ до історії консолідації. Голос України проти того. Вп. Добродію д-ру *Ю. Романчуку*. (До цього листу редакція дає таку примітку: „Подасмо дословно сей документ, котрого відпис, зроблений рукою тодішнього кнївського магістра історії п. Михайла Грушевського, знаходиться в архіві п. Ол. Барвінського і йому був свого часу присланий з Кнїва. Оригінал (без підписів з легко зрозумілих за для політичних відносин в Росії причин) доручено адресатові. Справа відноситься до з'їзду консолідаційного з р. 1894 в марці. (№ 8.) Матер. до нац.-політ. і культ. життя Русинів. З непечатаних поезій *П. Куліша*...

Трі брати.

Трі брати трема шляхами
Орду воювали,
Від Урала аж до Одрі
Займища займали.
Воювавши, знемоглися,
Лягли спочивати

Та на нове воювання
Сили набірати.
Ізнялися братні душі
На небо летіти—
Роснитатися у Бога,
Як на світі жити.

Живить вкупі, не сварітесь,
Не бажайте панства,—
Не злякаєтесь до віку
Хижого поганства.

Хто ж захоче панувати,
Братню кров щідити.
Осоромлю його пам'ять
На широкім світі.

Вб'ється в силу загребущий,
Засіє пишно,
І від моря та до моря
Сягне царство грішне.

І потерплю день єдиний—
Сотень кілька років,
Чи ледачий не послуха
Голосу пророків,

І спевню їх віще слово,
Вдарю з неба громом.
І вбачатимуть народи
Суд над Вавилоном.

І сміятимуща мудрі
Во віки і віки.
Споминаючи, як зникнув
Той колос великий.

Дам я меншому над старшим
Братом перевагу—
На досаду харцизяці,
На людську зневагу.

І вложу йому у груди
Люте братнє серце:
Нехай п'є кров братню чорну
Пивини—не нап'єця.

Він завидував лихому,
П'явся його сідом,
Зайд'вся за титули,
За слова з сусідом. *

То нехай же відпасецця
Людодським м'ясом,
І роскине своє царство
Аж по-за Кавказом.

І нехай усім народам
Стане страшно злюки,
І зачинить він півсвіту
Двері до науки.

На сьому явлю я другий
Суд мій серед світу:
Підійму на його силу,
Кров'ю не обліту.

Підійму на його слово
Чисте, без осуди,—
І не матиме оружжя
Боронитись лютий.

І страшній його домівці,
За його плечима,
Син цуратимецця батька
Рідна мати—сина.

І ростиме шо-день Божий
Сила моїх правих,
Християнство—між поганців
Правда між—лукавих.

І без крові, без заліза,
Без темниць і ката,
Слобониця середульший
Від меншого брата.

Слобониця словом правди,
Волею науки,
І розвяжуща на віки
Невільницькі руки.

І народам буде люба
Чиста його слава.
Що без крові й людодства
Серед них постала.

І оддам йому у руки
Двох братів ледачих,
Нехай їх життя благого
Розуму їх навчить.

Данило Коваль.

* Відома історикові довга буча Москви з Ляхами за царське та королівське титудування та за деякі слова в грамотах.

(До цих віршів редакція «Руслана» дає таку примітку: «Попадає тут непечатаний ще твір П. Куліша, задержуючи його правопис, підписаний псевдонімом Данило Коваль. Первопис знаходиться в рукописній збірці архіву п. Ол. Барвінського.» (№ 1.) Газда. Опов. *І. Османа.* (№ 10, 11.) Матер. до нац.-політ. і культ. життя Русинів. Лист Терського з дня 19/1 1906, в якому ніби рецензія під заголовком: „Чи дуже артистичний наш „Артистичний Вістникъ?“ (№ 10.) Розмова у Падерборнській діброві. Вірші *Гейне* перекл. *А. Хванько (Кримський).* 1889 р. (№ 11.) Заяць. Оповідання *Л. Лотоцького.* (№ 12.) Матер. до нац.-політ. і культ. життя Русинів. До історії участі Русинів у видавництві „Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild“. (Лист проф. д-ра *І. Шараневича* до Ол. Барвінського з примітками Ол. Барвінського.) (№ 13.) Вірші: *Гей, браття, за оружж!* *О. Березинської.*—Весні в привіт. *М. Курцеби.*—На ниві. *А. Галадюка.*—Піду... *Ф. Михайлова.* № 16.) Моління. Вірші *У. Кравченка.* № 23. *Des nerfs déranges.* Опов. *І. Османа.* (№№?—23, 25).

Громадський Голос. Радикально-політичний часопис. Виходить двічі на тиждень у Львові. Редактор *П. Волосенка.* №№ 1—11. Хрунь і чорт. *В. Будожиновської.* (№№ 1, 3, 4, 5, 6, 7). Зміст програму Української Народної Партії. (№ 5). Емігранти. Вірші *П. Гіркою.* (№ 7).

Євангельська віра в старій Англії. *Михайла Драгоманова.* (№ 9, 10, 11).

Народня Справа. Політична, економічна, наукова і літературна газета. Виходить в Одесі щотижня. Ред. *І. Луценко.* № 1. Поклик до освічених українців. Полтавця. Два перших українських віча в Одесі. (Кінець промови д. *С. Шелудькина*, якої початок надруковано в № 1 „Народного Дѣла“, і початок промови д. *Д. Смирновича*). Нова воля (Маніфест 17 октябрю) *Стрижавчанця* (не викінчено).

Народное Дѣло. Політич., економ., популярно-науочная и літературная газета. Выходит в Одессѣ, два раза в недѣлю. Орган мѣстной группы украинцевъ. Ред. изд. *І. Луценко.*

№ 1. Два перших українських віча в Одесѣ (Надруковано початок української промови на вічу д. *Д. Шелудькина*). „Україно, прокидайся!“ Вірші *Полтавця.* Передр. з „Рідного Краю“ приговор сільських громад Єлисаветинської волости у Полтавщині і з „Хлібороба“ резолюцію українського віча в Петербурзі.

НОВІ КНИЖКИ.

Будзиновський В. Козаки у Стефана Руданського. з поясненнями В. Будзиновського. Львів, 1906, Ст. 51, 8°. Ц. 30 сот.

Будзиновський В. Хрунь і чорт. Написав В. Будзиновський. Львів 1906. 24 ст. 8°. Ц. 20 сот.

Доманицький В. Про Товарьські крамниці. Выдання Благотвор. О-ва „изд. дешев. книгъ“. Спб. 1906, 40 стр. Ц. 5 к.

Драгоманів Михайло. Козаки (Літер.-Наук. Бібліотека. Ч. 121). Львів, 1906. Ст. 50, 16°. Ц. 30 сот.

Кудіш П. Листи з хутора. (Літер.-Наук. Бібліотека. Ч. 122). Львів, 1906. Ст. 86, 16°. Ц. 50 сот.

Маноличевський Євген. Судьба. Оповідання. Тернопіль, 1906. Ст. 100. 8°. Ціна 1, 60 кор.

Науковий збірник, присвячений професорови Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904). [З портретом М. Грушевського] Видання комітету, у Львові. 1906, ст. VIII + 604, 8°. Ц. 10 корон. (4 рублі). Зміст. Передне слово. V—VIII. 1) *І. Ем. Левіцький*: Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського. 1—64. 2) *В. Лесевич*: Помпеянське Ізіюм, пам'ятка боротьби східних культур за перевагу в греко-римській світі 65—75. 3) *Др. І. Франко*: Наливайко в мідянім биці. Причинок до історії легенди. 76—90. 4) Проф. *І. Крицький*: Деякі непевні критерії для діалектологічної класифікації старо-руських рукописів. 91—153. 5) *Ю. Житкович*: Нарис історії Грушівського монастиря на угорській Русі. 155—157. 6) *Др. М. Короуба*. Молдавсько-польська границя на Покутю до смерті Стефана Великого. 158—184. 7) *Др. І. Франко*: Причинки до української ономастики. 185—218. 8) *І. Крицький*: Русини-власителі у Львові в першій половині XVI віку. 219—236. 9) *В. Доманицький*: Чи була реформа Баторія. 237—248. 10) *О. Чайковський*: Початки гетьмановання Петра Конашевича Сагайдачного. 249—256. 11) *Д. Кореніць*: Повстання Мартина Пушкаря. 257—287. 12) *В. Герасимчук*: Перед чуднівською компанією. 288—300. 13) *С. Томашівський*: Словацький висланник на Україні 1708—1709. 301—345. 14) *Ф. Голішчук*: Филип Орлик у Галичині. 346—351. 15) *І. Джибджора*: Реформи малоросійської Колегії на Україні в 1722—3 рр. 352—572. 16) *В.*

Гнатюк: Зносини українців із сербами. 373—408. 17). *М. Зубрицький*: Пахарство бакуву (тютюну) в горах у Галичині в ХІХ Ст. 409—432. 18). *М. Тершаковець*: Причинок до студій над М. Шашкевичем. 433—445. 19). *І. Кривецький*: Цуцилівська тривога в 1848 р. (Причинки до історії останніх днів панщини в Галичині). 446—482. 20). *М. Лозинський*: Маркс-Енгельс-Лібкнехт про відбудування Польщі. 483—499. 21). *С. Єфремов*: Офіційна російська критика на Шевченка з 1865 р. 500—508. 22). *Б. Гринченко*: До історії Кузішевих „Досвіток“. 509—523. 23). *М. Мочульський*: Олександр Козловський. Біографічно-літературний нарис. 524—537. 24). *З. Кузеля*. Славянські балади на тему: хлопець перебірається в жіночу одіж або каже себе занести в мішку до комнати дівчини, щоб її звести. 538—575. 25). *В. Гнатюк*: Народня пожива на Бойківщині. 576—594. 26). *Др. Ф. Вовк*: Кавказ і Карпати. Деякі проби етнологічних зближень. 595—600. Зміст. 601—602. Друкарські похибки. 603—604.

Нечуй-Левицький І. Повістки й оповідання. Т. IV. Друге видання. К. 1906. Ст. 370, 8°. Ц. 1 р. 50 к. (Повісті: а) Над Чорним морем. б) Київські прохачі).

Подрібний розклад вступних вправ до читання і писання. Написав Н. Спвнул, ц. к. інспектор українських народних шкіл. Вашківці на Ч., 1906. (Відбитка з „Проміня“). Ст. 16, 16°. Ц. 10 сот.

Прус Болеслав. Фараон. Повість в трьох томах. Перекл. з польськ. Львів, 1906. Накл. ред. „Діла“. Бібліотека найзнаменитших повістей, т. LXX—LXXII. Ст. 276—339—279. Ц. 5 кор.

Сірко Ф. Тарас Шевченко і його думки про громадське життя. (Літер-Наук. Бібліотека. ч. 123). Львів, 1906. Ст. 100, 16° Ц. 60 сот.

Сусида. Найважливіші хазяйські справи. Розмови з селянами на п'ять вечорахъ. (Про чоловіка.—Про право власности.—Про гроши и торгивлю.—Про „правительство“). К. 1906. Выдання Е. Череповського. Ст. 62¹⁰. Ц. 10 коп.

Тисяча й одна ніч. Арабські казки. II. Перекл. М. Лозинський. Літер.-Наук. Бібліотека. Ч. 124—126. Львів. 1906. Ст. 250, 16° ц. 1, 40 кор.

Видає і за редакцію відповідає *Володимир Леонтович.*

== ЛІТЕРАТУРНО - НАУКОВИЙ ВІСТНИК ==

місячник літератури, науки й суспільного життя, IX рік видання, виходить у Львові під редакцією *М. Грушевської, В. Гнатюка і І. Франка* книжками 12—15 арк. Річна передплата для Росії 8 карб. (можна платити частинами), піврічна 5 карб., поодинокі книжки 1 карб.

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

український науковий журнал, під редакцією *М. Грушевської*, XV рік, виходить що два місяці книжками по 15 аркушів. Передплата в Росії 6 карб. на рік, поодинокі книжки по 1 карб. 50 к.

Посилати на адресу: Львів (Lemberg). Австрія, Чарнецького 26, Літ. Наук. Вістник (Anzeiger für Literatur und Wissenschaft), або Наук. тов. ім. Шевченка (Sevcenko-Gesellschaft der Wissenschaften) або Київ, Безаківська 14, книгарня „Кіев. Старини“.

Як скоро тамошні відносини дозволять, в Києві будуть отворені відділи редакції.

== „РІДНИЙ КРАЙ“ ==

Політичний, економічний, літературний і науковий часопис ТИЖДНЕВИЙ, З ДОДАТКАМИ СЕРЕД ТИЖДНЯ ПРО ВСІ НОВИНИ, ВИХОДИТЬ У ПОЛТАВІ.

Часопис служитиме для оборони інтересів усіх трудящих людей, для добра і волі нашому краю.

Передплата на цілий рік—з 1 січня (января) 3 карбованці з пересилкою, на півроку 1 р. 80 к з перес., на 1 місяць 35 к. з перес. один номер висилається за 10 коп. (можна марками).

Редакція і контора в Полтаві, ул. Котляревського, книгарня ГР. МАРКЕВИЧА.

Видає Гр. Маркевич. Редактори: *М. Дмитрієв та Гр. Коваленко.*

ГРОМАДСЬКИЙ ГОЛОСЪ

РАДИКАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ ЧАСОПИС.

Виходить двічі на тиждень: у вівторок і п'ятницю.

ПЕРЕДПЛАТА ВІНОСИТЬ:

	в Австрії:	в Росії:	в Америці:
річно:	7 корон	6 карбованців	2 ¹ / ₂ доларі
піврічно:	3 корони 50 сот.	3 карб.	—

Окреме число—6 сотиків, з пересилкою—8 сотиків.

Адреса редакції і адміністрації: Львів, вулиця Ліндого, число 7.

Ежемесячный исторический журналъ КІЕВСКАЯ СТАРИНА

Въ „Кіевской старинѣ“ печатаются: самостоятельныя изслѣдованія по исторіи южной Россіи и разнообразныя матеріалы для нея, въ видѣ особо цѣнныхъ историческихъ документовъ, мемуаровъ, хроникъ, дневниковъ, записокъ, воспоминаній, разсказовъ, біографій, некрологовъ и характеристикъ, описаній вещественныхъ памятниковъ южно-русской древности и замѣтокъ обовсемъ, что составляетъ принадлежность и характерную особенность исторически сложившагося народнаго быта или служитъ проявленіемъ народнаго творчества и міровоззрѣнія, каковы: неизслѣдованныя обычаи религіозныя, правовыя и т. д., исчезающіе древніе напѣвы, незаписанныя думы, сказки, легенды, пѣсни и проч.

Библіографическія свѣдѣнія о вновь выходящихъ у насъ и за границею изданіяхъ, книгахъ и статьяхъ по исторіи южной Россіи, сопровождаемыя критическими замѣчаніями.

При журналѣ, по мѣрѣ надобности, будутъ помещаться портреты замѣчательнейшихъ дѣятелей въ исторіи южно-русскаго народа, виды древнѣйшихъ монастырей, церквей и другихъ зданій, имѣющихъ значеніе для мѣстной исторіи, снимки съ древнѣйшихъ гравюръ и произведеній живописи, рисунки и изображенія всякаго рода украшеній, одежды, оружія предметовъ домашняго обихода и проч.

Цѣна за 12 книгъ, съ приложеніями и рисунками, 7 руб. Съ доставкой и пересылкою; на мѣстѣ 6 руб. Разъсрочка допускается по соглашенію съ редакціей.

Подписка принимается въ редакціи журнала, Троицкая площадь. Народный домъ. и въ магазинѣ „Кіевской Старины“ Безаковская, 14.

Въ редакціи продаются полныя экземпляры „Кіевской Старины“ за годы: 1883, 1884, 1885, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, и 1905, по 6 р. за 12 книжекъ, съ пересылкою 7 руб. При покупкѣ за всѣ годы 20% уступки. Отдѣльныя книги журнала по 1 руб.

Редакторъ-издатель *В. П. Науменко.*

Хочте знати як живуть українські р бітники і хлібороби у вільній Америці?

ЧИТАЙТЕ

== „С В О Б О Д У“ ==

одинокий український часопис в Сполучених Державах

Виходить раз на тиждень, коштує на рік 4 карб.

Замовляти в книгарні ім. Шевченка, ч. 1, Львів або впрост в редакції: Swoboda.
Box 353. Scranton Pa. U. S. A. AMERICA .

„ШЕРШЕНЬ“

— український гумористично-сатиричний тижневик —

з малюнками і карикатурами на громадські і політичні теми, на взірць столичних сатиричних журналів. **ВИХОДИТЬ ЩО-П'ЯТНИЦІ.**

Ціна з пересилкою: на рік 4 карб.; на пів року 2 карб. 30 коп., но 3 міс. 1 карб. 20 коп., окреме число 10 коп., за кордон 6 карб.

В „Шершні“ працюють письменники: Бердяев С., Будяк Ю., Вдовиченко М., Гребинюк І., Коваленко Гр., Коваленко Ол., Коцюбинський М., проф. Кримський А., Липа Ів., Маковей О., Нечуй-Левицький Ів., Полтавка М., Сивенький В., Старицька-Черняхівська Л., Стешенко І., Стефаник В., Тимченко Є., Федорченко Ів., Хоткевич Г., Чернявський М., та багато інших. Художники: Бабенко А., Бурячок І., Красицький Ф., Лозинський С., Різнюченко В., Сластьонь О., Тіхачек В., Турцевич А., Яковлев М. (Косин) і инши.

Передплата приймається в Києві—книгарня „Ніевской Старини“ Безаківська, ч. 14, і в книгарні „Иванова и Ко“ Фуздуклеевская, ч. 2 і в редакції.

Адреса редакції: Київ, Гоголевская ул. 45, кв. 8.

Ціна за оголошення 2 карб. за рядок петіта, 100 карб. за стовпець.

Редактор-видавець **В. Лозинський.**

ДІЛО

Выходить у Львові що дня (крім неділь і свят).

**Яко літературний додаток долучається
„БІБЛІОТЕКА НАЙЗНАМЕНИТШИХ ПОВІСТЕЙ“.**

Предплата на „ДІЛО“ з літературним додатком.

В Австрії:

За границею:

На цілий рік	32 корон	На цілий рік	44 корон
На півроку	16 корон	На півроку	22 корон

у Львові без поштової пересилки:

На цілий рік	28 корон	На півроку	14 кор.
На четверть року	7 »	На місяць 2 корони	34 крейцарі.

Окреме число коштує у Львові 10 сотинів. на провінції 12 с.

Редакція, администрація і експедиція: Львів, улица Баторія,
число 24.

UKRAINISCHE RUNDSCHAU

Український часопис німецькою мовою, виходить у Відні книжками в 40 стор. великої вісімки і коштує на рік 3 карб. зь пересылкою.

UKRAINISCHE RUNDSCHAU має на меті познакомити Європу з українським питанням і дбати про те, щоб українському народові признано належне йому право на його рідній землі по обох боках кордону—в Росії і Угорщині і належне йому місце в сем'ї цивілізованих народів.

„**UKRAINISCHE RUNDSCHAU**“ міститиме статті публіцистичні і наукові змісту політичного, соціального, історичного, літературного і економічного; огляди громадського і політичного життя на всім просторі, заселенім українським народом.

Адреса редакції: *Ukrainische Rundschau*, Wien XVIII Saltergasse, 34.

Видавець: посол до австрійського парламенту Василь Яворський.

Редактор: *Володимир Кушнір*.

ВІСТИ

Політична, економічна і літературна газета.

Виходить в Одесі що-тижня.

Умови передплати: на рік—2 карб., на 1/2 року—1 карб. 15 к., на 1 місяць—20 к., окремий номер—5 к., за кордон на рік—3 карб.

Контора редакції газети: Ніжинська ул. 44. помешк. товариства „Просвіта.“

Редактор *.І. Шелудьина*.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА

щоденна політична, економічна і літературна газета, виходить в Києві з 1-го січня (января) року 1906.

ГРОМАДСЬКА ДУМКА дає щоденний огляд життя політичного, громадського, економічного і літературного на Україні, в Росії й по чужих землях; звістки про всякі світові події, цікаві нашим людям; поезії та оповідання, наукові фельстони і т. в.

В ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ досі з'юдились писати: проф. Антонович В. Балабуха С., Бондаренко Ів., Боржковський В., Вагиленко М., Верзілев А., Винниченко Вол., Волох С., Вороний М., Ганейзер Е., Гнатюк В., Грінченко Б., Грінченко М. (Зайрня), Григоренко Гр., проф. М. Грушевський, Грушевський Ол., Дмитрієв М., Дніпрова Чайка, Доманицький В., Дорошенко В., Дорошенко Д., Єфремов С., Жебуньов Л., Житецький П., Квасницький Є., Квітка К., Коваленко Гр., Козловський В., Комаров М., Комарова Г., Конощенко А., пр.-доц. Корчак-Чепурковський А., Коцюбинський М., Кошовий В., проф. Кримський А., Левіцький М., Леонтович В., Ліпа Ів., Липковський С., Лисенко М., Лісовський Ол., Лозинський М Лотоцький Ол., Маковей О., Маркович Д., Матушевський Ф., Мирний П., Мировець В., Нгуменко В., Падалка Л., проф. Перетч В., проф. А. Полюдин., Русова С., Русов О., Самійленко В. (Сивенський), Славінський М., Сластьєн О., Смуток П., Гр. Сьолобоцький, Степаненко В., Тимченко Є., Тулан-Барановський М., Франко Ів., Чернявський М., Чикаленко Є., Шрайбман І., Яновська Л., Ярошевський Б. та інші.

Ціна газеті Громадська Думка на рік 4 карб., на пів року 2 карб., на 3 місяці 1 карб., на 1 місяць 50 коп. з пересилкою. За кордон на рік 9 карб., на пів року 4 карб. 50 коп.

Громадська Думка виходить щодня, окрім понеділків та після свят. Адреса редакції Громадської Думки—у Києві, Михайлівська у., ч. 10.

Видає і за редакцією відповідає **Володимир Леонтович**.

